

Angst en liefde (29)

– Dubbelleven (30042021)

Harrie Regtering¹

Dubbelleven

Proloog

I Leven

- 1 De leegte openen: dubbelleven in zijn en schijn
- 2 Existentiële modus
 - bedenksels / verzinsels / de ziel
 - innerlijke stem
 - angst en liefde: emotie én sociale praktijk

II Fictie

- 3 Fictieve en reële ervaringen van angst en liefde
- 4 *Angst* – vertrouwen – *liefde* – vrijheid
 - (institutionele) macht op ieder van deze
 - seksualiteit / dood

III Filosofie

- 5 Filosofische kader: een indruk
 - ervaring van het niet identieke, andere
 - existentiële modus
 - taal en bewustzijn
- 6 Constellatie van angst en liefde ervaringen
 - cognitief / discursief / ethisch / esthetisch
 - leven – bewustzijn – cognitie - waarden

Epiloog: relativeringen en conclusies

¹ regte061@planet.nl; www.watiknietbegrijp.nl

Proloog

Een essay met de titel *Dubbelleven* sluit het project 'Angst en liefde in leven en [fictie]' af. Die vorm biedt vrijheid aan het verhaal. Nu zijn er over angst en liefde vele verhalen in omloop. Kijk maar naar de verhalen uit de overwegend therapeutische individu- en relatiegerichte invalshoek. Die verhalen zijn in dit project allemaal vermeden. Dit verhaal kiest de invalshoek literatuur en filosofie (1). De focus op fictionele en reële *ervaringen van angst en liefde* gebeurt uit pure belangstelling voor de relaties tussen emotie, bewustzijn en taal. Uiteindelijk komt iedereen die iets van leven probeert te snappen, daarbij uit, denk ik (zie bijvoorbeeld de podcast van Jaap van 't Hek c.s. bij de [Ambachtsschool](#) over ratio en emotie). Vanaf het begin in het besef dat er geen definitieve antwoorden te vinden zijn. In de hoop onderweg wat wijzer te worden. Het onderzoek begon met de *Handleiding in zeven stappen* (hoofdstuk 1.2). Daarin staat de vraag naar het web van mogelijke relaties tussen reële en fictieve ervaringen van angst en liefde en ordenen zeven stappen de verschillende benaderingen en mogelijke bronnen. Gesteund door die *Handleiding* en gesprekken daarover, legt dit essay nu het resultaat van alle praten, studeren, nadenken en schrijven over die centrale vraag (of liever vragen) vast.

‘Dubbelleven’ is een poging het project ‘Angst en liefde in leven en [fictie]’ af te sluiten. Daarom is gekozen voor de essayvorm.

Afsluiten, hoe zit dat?

Op de heenweg graasde ik gedurende anderhalf jaar het terrein van literatuur en filosofie af. Daar was ik eerder mee bezig². De focus op ervaringen van angst en liefde gebeurt uit pure belangstelling voor de relaties tussen gevoel, bewustzijn en taal.

Op de terugweg vult dit essay wat er in de *Handleiding* staat aan met het resultaat van de uitgevoerde studie. Zowel in de *Handleiding* als in dit essay *Dubbelleven* zijn met anderen gevoerde gesprekken over angst en liefde verwerkt.

‘Dubbelleven’ als metafoor verschaft een kapstok voor de invalshoek op het onderwerp. De belangrijkste termen zijn in drie delen geordend om mijn uiteenzetting met ‘angst en liefde in leven en [fictie]’ te presenteren.

Elk deel van het essay benadrukt een eigen accent van dubbel leven:

I vertrekt vanuit leven,

II vertrekt vanuit literatuur,

III vertrekt vanuit filosofische reflectie.

Angst en liefde informeren ons redelijk inzicht in hoe we betekenis produceren over wat van waarde is in een bestaan in het Niets. Zijn is daarin onontkoombaar schijnproductie: vermoeden hoe het zijn kan. Schijn is nodig om het reële leven zoals zich dat op blinde wijze

² Zie hoofdstuk 13 Mooie zinnenverzameling op *watknietbegrijp*. In 2008 en 2009: 1 *Wat romanschrijvers lezers aandoen*; 2 *Leiden van de ziel* (psuchagōgia) *of met taal je eigen illusies sturen?*; 3 *Images of Soul*. Die artikelen vormen ook één geheel met dit essay. Het karrespoor qua literatuur en filosofie is duidelijk te zien.

voltrekt ook maar een beetje betekenis te kunnen geven. Schijn helpt om de existentiële opgave te leren kennen, het lege doel te vinden, waarden te kiezen en een koers te bepalen tussen leven en dood. Hoe dat concreet in een leven gaat hangt af van 'zelfontwerp', van je reële-ik en je fantasie-ik. Fictieve en reële ervaringen van angst en liefde zijn een soort geheimschrift waar je met je innerlijke stem meer over spreekt dan je anderen kunt meedelen. Het is niet te ontcijferen maar wel te gebruiken. Angst en liefde bepalen net als aan politiek, wetenschap of religie ontleende 'dragende ficties' mede je overtuigingen en opvattingen (kunnen oordelen, ergens voor of tegen zijn, waarden).

Reflectie op bewustzijn van en taalgebruik over fictieve en reële angst en liefde ervaring vormt een extra bescherm laag tegen de val in een peilloze afgrond van zinloosheid. Het is een kunst om in het duister te blijven tasten en betekenis te kunnen 'voelen'. Het meeste blijft contour, ook in angst en liefde. Desondanks zijn de ervaringen ervan 'levendig' verweven met onze overtuigingen en opvattingen.

I

I Leven

1 De leegte openen: dubbellevens in zijn en schijn

2 Existentiële modus bedenksels / verzensels / de ziel innerlijke stem emotie én sociale praktijk

1. De leegte openen: dubbellevens in zijn en schijn

Je houdt van de realiteit, hè? Dat alles is zoals het moet zijn.

Ja. Vind je dat ook niet mooi verwoord in het gedicht 'Wanneer de lente komt' van Pessoa?

Ik houd ervan dat alles werkelijk is en alles zoals het moet zijn;
Daar houd ik van, omdat het zo zou wezen ook als ik er niet van hield.
Daarom, als ik nu sterf, sterf ik tevreden,
Want alles is werkelijk en alles is zoals het moet zijn.

Zo'n levenshouding bevalt me. Maar het lukt nooit helemaal. Behalve wanneer ik geen keus heb. Zoals kanker of corona je geen keuze laten.

Moet je vaak kiezen?

O, ja. Eigenlijk best vaak. Minder bij relaties met dingen, meer bij mensen. Daar moet je wel. Onophoudelijk. Door je eigen wereld te verdubbelen, een fantasie-ik aan het werk te zetten, zijn werelden van andere mensen begrijpelijk. Zo ervaar je dat anderen in hun dubbel leven, beelden van zichzelf en hun wereld laten botsen op beelden die anderen terugkaatsen. We zijn allemaal opgenomen en verward in een eindeloze beelden dynamiek over eigen en door anderen voorgestelde realiteiten. Dat is bestaan.

Worden werkelijkheid en onze beelden niet vaak overschat?

Het is maar hoe je ermee om gaat en in welke context. Het meisje uit het gezin met veel geweld en ruzie fantaseert zich eruit weg. Als zij opgetogen kinderen van eigen leeftijd in een rij terug van het zwembad naar school ziet lopen, pakt zij de hand van het laatste alleen lopende jongetje. En loopt bij haar moeder weg, naar een gezin waarin de ouders warmte, veiligheid en zorg bieden. Zo gaat het vanaf dan verder in haar leven. Als de werkelijkheid moeite kost, fantaseert haar fantasie-ik zich in andere omstandigheden. Ze is de beste atleet

op school en wordt op het nationale sportcentrum uitgenodigd voor testwedstrijden. Daarin wint ze zelfs van toppers. Of ze stelt zich voor dat ze een beroemd schrijfster wordt, zoals ze in een bekend meisjesboek leest. Haar schijnwerelden zijn functioneel in haar realiteit. Ieder van ons heeft mogelijkheden (nodig) om de werkelijkheid weg te kunnen maken. Schijn als het voor (je eigen) realiteit nodige contrast. Dubbel leven.

Kan ik me wat bij voorstellen. Zijn er reële, bekende voorbeelden van het dubbelleven dat iedereen volgens jou leidt? Dat zou helpen.

Nou, waarschijnlijk zeggen we normaal niet van onszelf dat we een dubbelleven leiden. Misschien ook omdat niemand ons ernaar vraagt. Bij (voormalige) wonderkinderen ligt dat anders, in het algemeen bij mensen die veel in de publiciteit komen. Die hebben als geen ander een privé en een publiek leven. Dus krijgen ze allerlei vragen en geven ze antwoorden over dubbelleven. Een muzikaal wonderkind voelt zich geen wonderkind. Er is een moment dat hij of zij geen viool of piano kan spelen en daarna wel. Heel veel oefenen met het talent brengt iemand zo ver als hij of zij komt. Julia Fischer ('Two Musical Worlds') zegt dat muziek een soort geloof is, want je begrijpt anders niet hoe Bach zulke werken kon schrijven. Er loopt een duurzame geestelijke, betekenisvolle lijn tussen de vragen die Bach zich zelf stelde en wilde uitdrukken en wat zij als violist uitdrukt wanneer zij Bach speelt. Technisch en qua interpretatie bevindt ze zich in haar eigen leven. Niet begrijpen hoe Bach zulke werken kon schrijven en een werk toch kunnen spelen vraagt om verdubbeling van dat leven. Ze moet een beeld en geloof hebben, die zelfs de taal van de muziek overstijgt. Op die manier ben je, zegt Hélène Grimaud, een bemiddelende interpreter tussen de compositie en het publiek.

Gebeurt iets soortgelijks bij Eva Cassidy wanneer ze 'Autumn Leaves' live zingt? Luister zelf. Je voelt de eerlijkheid. In haar unieke uitvoering van die traditional klinkt haar stem als 'een tweede natuur'.

Met verdubbeling doet een schrijver iets anders dan een musicus. De schrijver gebruikt beelden en geloof voor een verplaatsing naar fictie. Uit non discursieve regionen – zoals de emoties angst en liefde – 'vertalen' en 'vertellen' schrijvers hun beelden en hun geloof. Hoe werkt dat³? Neem Connie Palmen (1955-). Degene die eens haar biografie schrijft ontkomt niet aan haar ontwikkeling van God naar 'Gok'. Een in God⁴ gelovend katholiek meisje met veel verbeeldingskracht wordt een 'goede ongelovige katholiek' met het vermogen haar leven te 'verliteraturen'. Angst en liefde ervaringen zijn daarbij voorname bronnen. Tijd en context bepalen mede de inhoud van haar werk. Als lezer van Palmen heb ik vanaf *De wetten* (1991) de ervaring van herkenning en instemming met een levensgevoel. Ze geeft uitdrukking aan wat voor niet schrijvers woordloos of gestamel blijft. De lezer staat iemand anders (schrijver) toe om jouw tekort schietende woorden te verbeteren en te vervangen. Dat gebeurt op het moment van lezen zelf en zonder precies de woorden letterlijk over te nemen blijft daarvan toch een bezinksel, een residu achter in de taal die je voortaan ervoor hebt. Een taal voor af 'stem'men.

³ Inmiddels is het 21 januari 2021 geweest en hebben we kennis gemaakt met Amanda Gorman bij de inauguratie van Biden. *The Hill we Climb* als een nieuwe 'berg' rede en samenvatting van wat velen zeggen langs een 'duurzame, geestelijke, betekenisvolle lijn' tussen toekomst en verleden.

⁴ Misschien hebben neurologen inmiddels een 'Godspot' in ons brein aangetoond, wie zal het zeggen? Dan gaat de overgang van God naar Gok ook daar gepaard met wijzigingen, maar dit blijft verder buiten beschouwing.

Het verschil tussen lezer en schrijver zit in de ‘motor’ van de hartstocht en levensdrift. Mijn aanname is dat schrijvers een extremer vermogen, een grotere drift en verlangen hebben tot experimenteren met dubbellevens: met lichaam en geest, met zelf en ander, met realiteit en fictie, met inhoud en vorm (techniek). Het schrijven is dan de bestaanswijze om aan al die experimenten een gepaste (in fictie vertaalde reële) uitdrukking te geven.

Dominique Aury (1907-1998) speelde eerder en door haar tijd en context op een andere wijze met verdubbeling. Haar biografie is al geschreven (David, 2006). Ze heeft een bijzondere achtergrond (meertalig, poly seksueel, intercultureel). Op jeugdige leeftijd in een verkeerd huwelijk met kind terecht gekomen ontsnapt ze uit de realiteit, door een ‘geheim leven’ ernaast. Dat wordt haar handelsmerk. Ze ontwikkelt zich tot stijlicoon in het dubbel leven. Tot kort voor haar dood wist niemand dat Aury de auteur was van de *Histoire d’O* (1954). Een voor ophef zorgende erotische roman, waarin een vrouw in de traditie van de Marquis de Sade experimenteert met haar lust. Inmiddels behoort het boek tot de klassiekers. Verbindt het zelfs op wereldschaal gelijkgestemde SM-ers die een ring dragen die in de roman een rol speelt. Dominique Aury was al niet haar echte naam, maar voor dat boek had ze weer een ander pseudoniem: Pauline Réage. Als Dominique Aury had ze een vooraanstaande positie in de Franse literaire wereld. Ze was redacteur van Gallimard, samensteller van goed verkopende en prijzen winnende essay- en dichtbundels, jurylid van literaire prijzen en vertaalster. Het katholicisme vormt in haar dubbelleven eveneens de politieke en culturele couleur locale. Wie niet meer in God gelooft maar er wel mee is opgegroeid, heeft het opstandige, aan zichzelf vragen stellende en naar het andere verlangende stemmetje in zich. Wie mensen niet meer ziet als Woord van God, moet de woorden zelf ter hand nemen tegen een zelf geschapen achtergrond. Als het katholieke dogma waar leek maar dat niet was, wat is dan wel waar? Voortdurende twijfel aan wat waar lijkt is nodig. Wie eerder echter ergens rotsvast in heeft geloofd kan zich tegelijk een leven van volledige overgave aan iets voor blijven stellen. Wat Aury daar zoekt (zoals O doet in haar roman) zochten andere vrouwen eerder wellicht in een religieus leven in kloosters. Het gebed en de liefde zijn in de overgave aan iemand of aan iets even schaamteloos, denkt ze. Met de vreugde van vernietiging jezelf vernietigen ten behoeve van het heilige, het onverdeelde (Aury, *Vocation: clandestine*, 1999, 106).

De biograaf⁵ van Palmen vindt bij haar zeker ook dat ‘klooster’ thema terug. Ze leeft acht uur per dag in eenzaamheid om te kunnen lezen en schrijven. Als een gebedsdienst van een goede ongelovige katholiek die de magie van liefde én van het woord aan God ontrukkt en voor lezers verplaatst naar fictie. Door haar fictie, haar angsten en liefdes ervaringen, weten we dat Frankrijk tot het decor hoort. Bijvoorbeeld in de chansons van Ischa waarin ook (zeggen vrienden Cees Nooteboom, Reinbert de Leeuw) van Mierlo een onuitputtelijk repertoire had. En in de door Hans (ook een Gok) met Marsman gedeelde bewondering voor de cultuur van de Midi, waar boven de zee het licht van de creatieve geest zweeft.

⁵ Weer haalt de tijd in wat ik hier schrijf. Zie het interview ‘Alleen in de liefde word je echt gekend’ van Onno Blom met Connie Palmen (Volkskrant, 30 januari 2021). Was het interview voor Blom ook een verkenning om ooit haar biografie te worden? Dan weet hij nu – net als wij – dat zij niet van plan is om daaraan mee te werken. En we weten nu ook meer over het kloosterthema, zowel materieel (in haar dorp) als ideëel bij Palmen.

2. Existentiële modus. Bestaan als een dubbelleven. Hoe ervaren we dat?

Laten we beginnen bij onze ervaringen met muziek. Luister in een ontvankelijke stemming naar 'Ruhe, meine Seele'⁶ en voel je ziel opstijgen naar iets wat ruimte- en tijdloos is. Uit de leegte dendert er betekenis op je af. Iets dat niet met de categorieën, met verstand noch taal, te vatten is en elke vezel van je lichaam raakt, je sprakeloos maakt. In dit non discursieve gebied lopen verbeelding en zintuigen vóór je verstandelijke en talige vermogens uit. Je ziel verkeert in een niet-logische ruimte. Daarin ervaar je andere dimensies van zijn – zonder het vreemd te vinden met andere mensen diezelfde onuitsprekbare ervaring te delen. Op een manier die mensen onderling verbindt. Die verbindend werkende dimensie vormt de basis voor communicatie vanuit waarachtigheid ('waarheidsliefde') als deugd die aan waarheid spreken of liegen vooraf gaat (Gescinska, 2020)⁷. Bedoelde Schopenhauer dat met zijn uitspraak dat in de muziek de essentie van de wereld tot uitdrukking komt? In de actieve en passieve muziekervaring kun je iets 'geloven', iets schijnt 'zo' te zijn, zonder precies de werking (causaliteit) ervan te 'weten'. Je hebt er beelden bij. Die ervaar je met een ziel die analytisch, noch empirisch aantoonbaar is, ons meest geniale verzinsel, geen feit, ook schijn. Descartes' bekende metafoor ervoor is de 'spectateur du théâtre' (Vandenbussche, 2015, 224). Toch en door die ervaring geloof je erin.

Met literatuur gebeurt iets soortgelijks. Net als wij zijn schrijvers van literatuur lezers. Iedere lezer⁸ trekt een spoor, laat een 'schaduwtekst van haken, streepjes, uitroeptekens en andere symbolen' achter op of vouwt bij treffende zinnen ezelsoren in pagina's (*Uit het leven van een hond*, Sander Kollaard, 2019, 138, 139). Zo komen ook typering van angst en liefde in schaduwteksten van lezers terecht.

Wie mee leeft⁹ met Tess (*Academy Street*, Mary Costello, 2014) stelt instemmend mét haar vast dat het vitale besef van alle mogelijkheden waaruit je kunt kiezen de bron is van angst. Dat je bang bent van jouw vrijheid om daaruit te kiezen wat jij wilt. Wat als een sprong in het duister aanvoelt. De romanfiguur Tess komt uit Ierland en is via familie in New York beland. Naarmate ze daar langer leeft, werkt en alleenstaand een zoon krijgt, verandert gaandeweg de invloed van haar katholieke achtergrond. Maar blijft toch een onmiskenbare oriëntatie voor haar existentiële keuzen. Ook al zijn die in haar leven in New York niet langer door het geloof en door dogma's gecodeerd zoals in Ierland en in haar thuisomgeving. De roman van Costello vertoont tot en met het kloosterthema en taal over angst en liefde overeenkomsten met Aury en Palmen. '() she was, she thought, the kind who needed a vocation, to be given over to one thing. () In another life she might have been a nun' (117). Op de wonderschone

⁶ Het lied 'Ruhe, meine Seele' (Strauss by Schwarzkopf op 1.18.57, youtube) heeft Strauss in 1894 als huwelijkscadeau aan zijn vrouw de sopraan Pauline de Ahna gegeven in stem + piano versie. De orkestratie schreef hij pas in 1948 na voltooiing van de 'Vier letzte Lieder'. Er zijn mensen die 'Ruhe' als prelude op de 'Vier letzte Lieder' beschouwen waarmee VLL in feite uit een cyclus van vijf liederen bestaat.

⁷ Gescinska, *Kinderen van Apaté* (godin van misleiding en bedrog) en boeken over angst (2012) en liefde (2016).

⁸ Lezen (schaduwtekst eigen maken) is als breinactiviteit evolutionair gezien opmerkelijk aan mensen en is als mechanisme geanalyseerd (Stanislas Dehaene daarover. 'Learning to read consists in – creating an **invariant representation** of written words – **connecting it** to brain areas coding for **speech sounds** and **meaning**').

⁹ Zijn er twee soorten 'meeleven'? Een interne, empathische manier en een externe, 'als-ik-in-haar-schoenen-zou-staan' manier? Het intern of extern kunnen meeleven zegt iets over het eigen beeldend vermogen, over het meevoelen wat anderen voelen – en daarmee van het zelf kunnen voelen (van angst of liefde).

bladzijden 149 en 150 is sprake van een gelijkenis tussen lezen en verliefd worden, 'It was this inner-alter life that rendered her outer life significant'. Tegen de achtergrond van seculier leven toch nog ergens in geloven. Net als bij Aury en Palmen stelt de grammatica van het Christendom, meer specifiek van het katholieke geloof, bepaalde evolutionair ontwikkelde concepties van (angst en) liefde beschikbaar¹⁰. De auteurs maken daar in hun werk op een omvormende wijze gebruik van om het verhaal expressieve kracht te geven.

Voor ieder van ons is het 'schijnbare zijn' kunnen produceren een eigenschap met grote waarde op vele terreinen. Van politiek tot privé. Dubbelspel. Oprecht veinzen. Fantaseren. Verbeelden. Dromen. Misleiden. Liegen. Beloven. Geloven. Tegenspreken. Alternatief bedenken. Dromen waarmaken. Iets voornemen. Zelfs complot denken. De woorden zeggen het. De beloftes van politici, reclame en marketing (soms verenigd in de Ruttes en De Jongs van deze tijd), de intriges en plots van verhalen tot en met daadwerkelijke dubbel levens komen uit deze eigenschap voort.

In je hoofd kun je alles zijn wat je wilt. Kinderen vermommen zich graag of zetten maskers op voor het plezier, of om anderen aan het schrikken te maken en de eigen angst te verbergen. Volwassenen leven dat in hun werk en vrije tijd (carnaval) overal uit. Het dubbelleven kan ook uit bijgeloof (gezondheid, sport) en bezweringen bestaan.

Bron: NOS

Dubbelleven is nodig om het zelf in te richten naar de eisen van de tijd en naar de veranderingen daarin. In Nazi Duitsland kan een Joodse man vermomd worden tot beste detective van het Duitse rijk (Alex Beer, *Onder wolven*, 2020, 122). In de geschiedenis van Spanje tussen 1936, de burgeroorlog, en 1977, na de dood van Franco, of liever gezegd de geschiedenis van republikeins Madrid en van Guillermo, verteld door Almudena Grandes in *De patiënten van dokter Garcia* (2019) is te lezen hoe groot dat vermogen kan zijn. In dit historische drama van strijd tussen fascisme, communisme en democratie 'speelt' iedere hoofdrolspeler met aliaten, met identiteiten om de zaak waarvoor men gekozen heeft te dienen. Het wereldtoneel van militaire en handelsbelangen vormt het invloedrijke decor van deze strijd. Iedereen houdt iedereen op georganiseerde wijze voor de gek en spreekt daar precies de taal bij die nodig is. In de sleutelpassage richt Clara Stauffer (1904-1984) in de juiste eufemismen een verzoek aan Rafa, een kantoorklerk – eigenlijk Manuel en vriend van Guillermo die ooit zijn leven heeft gered – dat hem in zijn armzalige ijdelheid moet opstuwten 'naar de rang van uitverkorenen die de teugels van de geschiedenis in handen

¹⁰ In de appendix van *The Passions* (Hacker, 2018) wordt de geschiedenis van die concepties opgedeeld in 6 stadia: (i) Oude Testament en oude Joodse teksten (ii) Griekse tijd (iii) Romeinse tijd (iv) vroeg Christendom (v) Hoofse liefde tijd en (vi) de ont-goddelijking in de Romantiek van de 18^e en 19^e eeuw. Overigens geen de Sade.

hebben' (537). Althans in haar perceptie van hem, waarin ze zich misrekent. In feite is hij een gewiekst opererende contra spion die is geïnfiltrerd in het naoorlogse fascisme netwerk dat Clara zelfbewust leidt. Wat zijn spionage- en inlichtingendiensten zonder die menselijke kwaliteit? In de door ex-spionnen geschreven thrillers krijgen we een beeld ervan.

Een ander sterk voorbeeld van dubbel leven, die meteen ook voor de nodige spanning zorgt tussen ideële en reële werkelijkheid levert Alasdair Gray in *Lanark* (1969; 2016). In de proloog van het 1^e boek, na het 3^e boek (!), vertelt een man overtuigend waarom cijfers realistischer zijn dan wat je kunt zien en aanraken. Een telefoonnummer bijvoorbeeld bestaat buiten ons, je kunt het opzoeken of uit je hoofd kennen omdat het nummer en ons idee ervan precies overeenkomen. Altijd. Onze beste vriend is daarmee vergeleken een veel minder te vertrouwen realiteit. Hij bestaat zeker buiten ons en hij laat ook een bepaalde afdruk na in onze geest, maar uit ervaring weten we dat ons idee van hem weinig overeenkomt met de realiteit. Ongeacht hoe vaak we hem zien of hoe goed we hem kennen, hoe routinematig hij is, zal hij constant onze notie van hem beschamen. Hij draagt soms nieuwe kleren, verandert van mening, wordt ouder, ziek of sterft. Bovendien is het beeld dat ik van hem heb nooit hetzelfde als dat van een ander.

Most quarrels come from conflicting ideas of a man's character but nobody fights over his phone number (o.c., 108).

De levensfilosofie van deze man luidt dat we beter af zijn als we alle opinies, vooral ook over mensen en hun onderlinge relaties, inwisselen voor cijfers en getallen. En daarmee in een ideële realiteit opereren die zich heeft losgemaakt van de schijnbaar zekerste dingen in de wereld: vloeren, plafonds, elkaars lichaam, de aarde en de zon. Die niet te vertrouwen zijn.

Een algoritme in het bibliotheekstelsel bracht in coronatijd een boekenverrassingstas. Met daarin Adriaan van Dis, In het buitengebied (2017). Ik heb even niks anders meer op 12012021. En begin te lezen. Tada! Wie aan het dubbellevens motief twijfelt leze dit boek! Plezier gegarandeerd.
 '() ik praat met Binnenstem. () Ik weet nog goed wanneer hij voor het eerst van zich liet horen' (40); 'Wij zijn met zijn tweeën en hebben een pact. En dat pact heet kunst' (105); 'Alles is beter dan alleen mijzelf te moeten zijn' (128). Zelfs emoties vanaf Aristoteles komen aan bod (12,13). Angst en liefde bijna op elke pagina. Slot: 'niet alle verbeelding is autobiografisch' (141).

Het kunnen spelen met beelden en woorden die niet willekeurig zijn, maar horen bij door individuen met motieven en ideeën bezette praktijken, drukt de mate van wendbaarheid of starheid uit. Met de regels en gebruiken die in die praktijken gelden kan niemand een loopje nemen. Maar door ze met de juiste woorden naadloos te volgen kun je er anderen mee op het verkeerde been zetten en bedriegen. Lees je Grandes' boek dan neem je de achter ons liggende tijd mee in wendbaar zijn in beeld, taal en geluid. Het genre van dubbellevens kent talrijke andere voorbeelden. Niets is wat het lijkt, dankzij de mogelijkheden tot dubbellevens. Alle vormen waarin dat

zich afspeelt 'ontstaan' dankzij cultuur, maken er deel van uit en 'dwingen' als infrastructuur ieder individu tot existentiële keuzen. In cyberspace ('datafied self') spreekt dat voor zich.

Wat is er voor het voeren van een dubbelleven nodig?

In ieder van ons is dag en nacht een innerlijke stem te horen¹¹. Wakker rondlopend in de dagelijkse taalspelen is die stem nog enigszins met het verstand te sturen. 'Ik kan beter niet zeggen wat ik nu denk' of 'wat heeft ze toch een prachtig sensuele mond' of 'wat een aantrekkelijk krachtig profiel heeft hij'. Bij expressieve mensen zie je die innerlijke stem in hun lichaamstaal, gezichtsuitdrukkingen.

In de slaap, als de censuur uit staat, ontsnapt die innerlijke stem in dromen (of nachtmerries) aan alle beperkingen. Wie in vriendschap met die innerlijke stem leeft kan soms bij het wakker worden zo maar een puzzel opgelost hebben, een knoop ontward, weten wat je in situatie x wél gaat zeggen. In het nachtbewustzijn hebben neurologische servers met elkaar gecommuniceerd waarvan je niet eens wist dat ze 'aan' waren, laat staan welke bestanden er op staan. Wat er aan ervaringen en 'lessons learned' is opgeslagen overzie je niet en toch maakt de innerlijke stem er bij dag en nacht gebruik van.

Niemand anders dan jij zelf hoort die innerlijke stem in die volledige gedaante. Je kan het ook zelfbehoud noemen. Zelfs als je je innerlijke stem laat 'horen' aan een ander, bijvoorbeeld in liefde, is dat een flintertje van wat jij zelf allemaal hoort. Die stem gaat dan ondertussen, als je iemand iets

laat horen, innerlijk gewoon door. Ook dat hoor jij alleen, terwijl jij iets uit je innerlijke stem aan het veruiterlijken bent.

'Innerlijke stem' wordt soms gelijkgesteld aan psychisch negatieve zelftyperingen. Maar dan perk je die stem teveel in tot ieders basisangst: niet te mogen zijn zoals je bent, niet door de ander erkend te worden. 'Innerlijke stem' of 'ziel' is véél meer: de stuurman of stuurvrouw van het vormgeven van je 'zelf' in relatie tot anderen.

In de loop der jaren wordt die innerlijke stem steeds

gelaagder: verwerkte ervaringen

en emoties klinken in, zoals aardlagen. Om in de geologische metafoor te blijven: aardplaten kunnen splijten en scheuren waardoor er continenten en eilanden ontstaan, waar de innerlijke stem dan ook nog het verkeer en de dienstregeling voor gaat onderhouden. Kortom een drukte van jewelste daar in dat innerlijk. Maar het inklinken is slechts één zijde.

Met elke laag van ervaringen groeit tevens het vermogen tot verbeelding, tot je voorstellen hoe het zou kunnen zijn. Je innerlijke stem geeft je overtuiging in je denken en doen dankzij je gevoel voor wat van waarde is, van de dingen, de mensen en de relaties, voor 'jouw' zelfbehoud die altijd anderen impliceert. Je 'ziet' door de open gordijnen bij anderen steeds meer en kunt met je innerlijke stem je steeds beter voorstellen hoe het is om zo te leven 'als' die anderen. Of bij een avondklok treuren om dichte gordijnen (Marieke Lucas Rijneveld).

Inderdaad: zo leer je naar 'both sides now' (Joni Mitchell) te kijken. Het is gemakkelijker om de illusies van liefde en van leven te kennen dan de realiteit, zingt ze. 'Both sides' zijn je vertrekpunt waardoor je als epistemisch agent bij de (re)productie van kennis kunt 'deugen'. Ook voorbij het punt waar je logische of empirische argumenten als bewijs hebt, maar

¹¹ Het bekendste en vaakst herlezen voorbeeld daarvan is te vinden in het dagboek van May Sarton, *Eenzaamheid* (1973). Als innerlijke stem te psychologisch voor je is, mag je 'm ook 'onderhuurder' noemen.

aannames. Als die stem jezelf niet overtuigt, overtuigt die anderen in gedeelde situaties of contexten zeker niet. Voor schrijvers doen de boeken dat, als ze lukken.

Met die innerlijke stem maak je aantekeningen over situationele en temporele ervaringen en emoties. Krijg je van iemand in vriendschap de vraag ‘waar denk jij aan bij angst en liefde in relatie tot schilderkunst of muziek’, dan haal je iets van die door je innerlijke stem gemaakte aantekeningen naar boven. Degene die antwoord geeft denkt dan wel extra goed na over wat je zegt en in dat extra goed nadenken en formuleren van zinnen komt mede tot uitdrukking hoe dat specifieke innerlijk van jou ‘werkt’, hoe het ‘gestructureerd’ is.

Voorbeeld waarin die innerlijke stem aantoonbaar heeft geleerd naar ‘both sides now’ te luisteren?

Mensen van in de tachtig, sinds een jaar samenwonend na ooit de ervaring als jonge buurman en buurvrouw te delen het goed met elkaar te kunnen vinden. Eerst moesten ze allebei eigen levens, kinderen en carrières leven, hun partner verliezen. Nu komen ze pas toe aan wat toen al in de lucht tussen hun hing, maar waar ze uit loyaliteit en liefde niks mee deden. Behalve bevriend blijven en op die manier deel blijven hebben aan elkaars leven.

Omdat ze van hun andere liefdes- en levenservaringen geleerd hebben en nu weer (nog) op deze leeftijd de liefdesrelatie vorm geven, is een gesprek over ervaringen van angst en liefde goed mogelijk. Hun toekomst wordt niet gedomineerd door de zekerheid van lichamelijk gebrek, ziekte en dood, maar door het geluk van iedere dag die ze samen intens beleven. Ieder op een eigen manier.

Deze liefde brengt het langverwachte en zo gewenste geluk en daarmee ook het reële inzicht in de waarde van eerdere en andere liefdesrelaties – ongeacht de zorgen die die relaties allemaal in hun leven met zich mee brachten en brengen. Want liefde bevat vele tegenstrijdigheden: egoïsme en altruïsme, activiteit en passiviteit, tederheid en geweld.

In staat zijn tot liefde is het leven liefhebben waarin de ander helemaal de ander is en jij dat herkent zoals de ander jou herkent in wie je ‘het beste’ zijn kan. In dat samen gebouwde construct daagt de een de ander ook steeds uit op verbeelding van geluk én op het fantasie-ik dat bij het reële-ik hoort. Met die innerlijke stem als een ‘go between’.

Ze herkennen zich in die typering van liefde – zelfs als je niet weet wat ‘houden van’ nou zo precies betekent en je het daarom niet zegt. En beiden bevestigen dat het daarom gaat en om de poging om dat uit te laten komen, te verwerkelijken (tijd). Wat ook verdriet met zich meebrengt als dat vanuit verliefdheid (herkenning) wel wordt begonnen, maar niet tot het stadium van de liefde zelf als verbinding leidt (die weer energiebron is om etc.). Of tot een liefdesrelatie die gebreken blijft vertonen, niet tot de volle wasdom komt van eenvoudig genoeg geluk ondanks de intenties (zie menselijk tekort; Scheffler, 2016; Hacker, 2018, 282).

Uit dit voorbeeld van twee tachtigplussers blijkt ook dat deze twee individuen elk een verhalend zelf zijn. Daarin is hun verhaal op talloos vele manieren verweven met de verhalen van anderen, met hún verhalend zelf. Die (Ricoeur volgend, zie de Mul, 2000, 12) zowel een kant heeft van zelf en hetzelfde als een kant van zelf en ander.

Wil je nog een contracasus in leven? Waarin angstporno (door exponentieel toenemende sancties zonder interpersoonlijke ‘checks and balances’) kon voortwoekeren en ‘liefde’ voor verkeerde opvattingen onder de dekmantel van ‘virtu et justitia’ tot kwaadaardige tumoren in relaties tussen overheid en burgers leidde? Ga naar de Casus Toeslagenaffaire (bijlage).

Is het dubbelleven perspectief tot hiertoe samen te vatten?

Dubbelleven verschaft mensen een manier om hun geestelijke vrijheid uit te oefenen. Mede dankzij hun innerlijke stem zijn ze schijnproducenten in de vitale betekenis ervan. Zowel in de realiteit die er nu eenmaal is, wat je pas zeker weet als die voorbij is, als in de voorstellingen over anderen en hun realiteit, het andere. Bij het schijn produceren selecteren ze actief de beelden, want die zijn er al in een cultuur. Die gebruiken ze in het ontwerp van hun leven en hun wereld. In de taal waarmee ze spreken over hun ervaringen.

Met de geselecteerde beelden trekken ze net als iedereen een door een bepaalde cultuur aangeboden ‘uiterlijk van het innerlijk’ aan. Maar door selectie van beelden en door reflectie op en experimenteren met wegen waarlangs ze dat uiterlijk van het innerlijk allemaal kunnen vormgeven, maken ze daarin steeds bewustere keuzen. Ook in hun taalgebruik. Ze vormen daardoor zowel *inkepingen in* als *uitsnedes uit* een bepaalde sociale realiteit.

Hierna komen meer specifiek de emoties angst en liefde en fictieve en reële ervaringen daarvan aan bod. Houd vast dat het dubbelleven perspectief een existentiële functie vervult: lege ruimte vullen met beelden (verzinsels). Door hun open en ‘onbepaalde’ karakter zijn de emoties angst en liefde daarin zeer geschikt als navigatie instrumenten. Je voelt ze ‘van binnen’ én ze zijn al een ‘buiten’, ze plaatsen je buiten je zelf in relaties tot anderen. Ze kunnen dus aan twee kanten zowel vormgevend als vervormend werken. Als geïntegreerde gedrags- en kennissystemen informeren ze je over wat van waarde is, betekenis kan worden toegekend.

Fictie lezen en schrijven over angst en liefde bakent de lege ruimte verder af tot een literaire ruimte waarin de verbeelding gebruikt en gevoed wordt. Fictie verdiept persoonlijke ervaringen met die gevoelens, helpt bij de verwerking, bij het expliciteren van impliciete oordelen (waarde), want in die zin zijn ze al ‘redelijk’. En zorgt voor invoeging in een bepaalde sociale praktijk: in een denkwijze over liefde en angst (als emotie en sociale praktijk), die sociaal genormeerd is, een idee ervan in stand houdt en reproduceert. Kortom heeft een ‘systemisch’ ‘embodied, embedded, enacted en extended’ karakter (Colombetti)¹². De emoties stellen ons daardoor mede in staat ‘ergens’ in te geloven dat zich afspeelt tussen mensen (en om die reden ook in mensen). Angst en liefde coördineren op die wijze ook verbindingen tussen mensen – mensen die elkaar liefde geven of bang maken ‘identificeren’ elkaar. Ze helpen ons navigeren in de sociale ruimte.

¹² In de overlap van literatuur en muziek is uiteraard Anna Enquist gids bij uitstek. Wat fictie doet in de literaire ruimte, doet muziek op andere wijze in de muzikale ruimte. Zie voor theoretische benaderingen van muzikale empathie ‘Musical Empathy, From Simulation to 4^E Interaction’ van Van der Schyff & Krueger (2020).

Door de narratieve en linguïstische aard van literatuur krijgen ervaren emoties extra betekenis, scherpte. Non discursieve beelden worden verwoordbaar. Tot in de verste uithoeken van lichamelijke en geestelijke uitdrukkingen en voorstelbare praktijken toe (de Sade, Aury). In veel door mij en door vele anderen gelezen literatuur vindt een verschuiving plaats van bijvoorbeeld de katholieke sociale praktijk naar de (liberaal?) romantische, heteroseksuele praktijk. Of wordt juist nog radicaler doorbroken naar polyamorie, polyseksuele relaties. Door mij gewaardeerde romanciers geven aan ‘gevoelde’ ervaringen van angst en liefde op een manier woorden die ik zelf niet zo kan geven aan reële ervaringen. Wat bij mij niet discursief blijft reist als het ware even met de schrijver en het verhaal mee naar het discursieve maar blijft naar haar aard – ook in met anderen gedeelde contexten - niet discursief.

Fictie weeft zich op die manier door de ambivalenties en het geschipper dat het leven van alledag kenmerkt. De ambivalenties blijven en het geschipper ook. Je innerlijke stem, je ziel, weet er alles van. Goede fictie ontfermt zich over restanten van de werkelijkheid die geheimzinnig, innerlijk en onbeheersbaar zijn (Pott, 1992, 161). Waarvoor de ziel via fictie voeding ontvangt.

Bijlage. Casus Toeslagenaffaire

Bij Toeslagen drongen onderbuikgevoelens niet door tot de reële beoordeling van wat er aan de hand was, van hoe erg dat was. De diverse lagen en weefsels van de constructen blokkeerden door emoties geïnformeerde beslissingen en harde interventies. Denk aan indicatoren als ‘lemen lagen’, fabrieksmatige aanpak met uitgeschakelde collegiale beoordeling, een business case fraudebestrijding (en gefingeerde opbrengst daarvan), eenstemmigheid over de onuitvoerbaarheid van het stelsel, departementaal gescheiden beleid en uitvoering, juridificering van elke voorgenomen stap (zo wel met oog voor de eigen aanpak als met oog voor de beschadigden), (geheime) voorbereiding van een nieuw stelsel. Een effectieve blokkering. Zelfs nog toen niet alleen de democratische, grondwettelijke maar ook de morele grenzen al lang waren gepasseerd. Komt bekend voor? Ken jij daarop lijkende gevallen?

Wat als ervaringen van angst en liefde wel uitdrukkelijk (cognitief, discursief, ethisch en esthetisch) een rol hadden kunnen spelen?

Liefde dan als het relationele vermogen tot erkenning van de ander en anders zijn en er juist daarom mee samen willen zijn, niet gefragmenteerd, in compartimenten opgedeeld – in het teken van ‘vrijheid’ voor betrokkenen (inclusief de burgers met hun rechten).

Angst, angstporno: als het ontbreken van (gebrek in) dat relationele vermogen tot erkenning van het andere en daarmee besef van grotere kwetsbaarheid in die sociale constructies waarmee ook de drang tot conformiteit begrijpelijk. Dwaalweg van vertrouwen.

Angst-vertrouwen–Liefde–vrijheid. Macht op elk van deze.

De Toeslagenaffaire en het rapport 'Ongekend onrecht'¹³ geïnterpreteerd.

Hoeveel verschilt het je kunnen bewegen in een discours over de 'toekomst van leven als afgrond' van het je kunnen bewegen in het discours over de Toeslagenaffaire. Een sociale bom waarvan niemand wist dat die in elkaar werd geknutseld. Terwijl (of misschien: doordat?) politieke en ambtelijk verantwoordelijken voor de uitvoering van een (onuitvoerbare) wet stuk voor stuk (met dezelfde blinde hoek in hun spiegels voor wat er feitelijk gebeurde) slechts hún deeltje van die uitvoering technisch (en dat betekent ook: juridisch) zo goed mogelijk voor elkaar probeerden te krijgen¹⁴.

Duwt het discours waarbinnen betrokkenen zich ophouden en protesten dempt of negeert, binnen het democratisch stelsel de hele reeks van actoren van hoog tot laag tot deze woorden en daden met dit dramatische gevolg? Een algemene cultuur van verhulling, waarbij op negatieve wijze gebruik gemaakt wordt van dubbellevens.

In de maatschappij en in de politiek is een vanzelfsprekend geloof geslopen in discursieve ordes en wijze van omgaan daarin met disfunctionaliteiten. Geloof ook in problemen en oplossingen via het postmodern deconstrueren van waarheidsregimes, gebruik makend van hypermoraliteit (Boutellier). Een algemeen geloof in taalspelen en spelregels, in spelers en contexten. In de Toeslagencasus zorgen de als 'game and play' constructeurs opererende betrokkenen in hun context het verhaal technisch rond te hebben. Daarna kunnen de spelers zich binnen de regels van het spel (zoals op het Ministerie informatie blokkeren waar de Kamer om vraagt) handhaven en doelen (fraude bestrijden) blijven nastreven. Ze hoeven dan niet meer wakker te liggen van de vraag of dat wel het hele verhaal is, of het wel klopt, gezien vanuit alle spelers binnen de rechtsstaat en hun democratische rechten.

Maar voor een dergelijke vraag en voor het 'erkennen' van de daaruit voortkomende gevolgen van handelen (en dus voor beslissingen die ongewenste gevolgen voorkomen) ontbreekt in de 'werkelijkheid = discours' opvatting het bovenliggende 'bedenksel' waar bewustzijn bij nodig is. Bewustzijn van de noodzaak om fragmentarisch en technisch vaststelbare feiten te koppelen aan verantwoordelijkheid voor het geheel en niet slechts voor het juridisch of politiek verdedigbare deel (al lukte het juridisch bij Toeslagen uiteindelijk ook niet meer, rechtszaken werden voor aanvang geschikt). Bewustzijn om waarheid te spreken op basis van de tussen mensen functionerende waarde als waarachtigheid. Waar kun je verbeelding beter bij gebruiken.

Dan degradeer je zelfbewustzijn niet langer tot slechts een codewoord voor een type discours (het moderne, en daarbinnen geldende machtsaanspraken, respectievelijk ongelijkheid) dat niet meer bij de huidige postmoderne complexiteit aansluit. Laten we daar maar eens meer conflicten over maken. Conflict *eren* (Moerkerken, 2021)

¹³ Nota bene op 15 januari 2021 treedt het kabinet Rutte III daarop af. Daarbij zegt Wiebes (minister EZ en klimaat) in de toelichting bij zijn aftreden: je moet mensen zien om te kunnen voelen hoe het zit. En dat gebeurde niet. Zelfs nu weet hij nog niet wat hij toen (hij staatssecretaris was) anders had kunnen doen. De zware medeverantwoordelijkheid voor de affaire is 'in' hem gaan zitten. Een last die hij dagelijks voelt.

¹⁴ Zie hiervoor ook de uitgebreide voetnoot in angst en liefde (17)

enkel binnen de discursieve orde (de taalspelen) is niet meer genoeg. Uitbreiding naar eigen onderzoek van zelfbewustzijn en van de blokkades van moreel verantwoord handelen, gerelateerd aan functie en 'techniek', is als strategie net zo nodig. De betekenis van wat we denken en zeggen doet er toe. Ongetwijfeld botsen de meningen en overtuigingen van de betrokken bewuste individuen in hun (gefragmenteerde) praktijken al stevig. Dan kun je in een constructieve dialoog samen op zoek naar een gedeeld idee (zie Kessels e.a., *Vrije ruimte*, 2002). Daarmee wordt de probleemoplossingscapaciteit van het geheel - communicatief - vergroot.

Bewustzijn ('Begeisterung', is dubbel treffend) levert ideeën – zoals het idee mens, achting voor elkaars leven, zelfs liefde als agapè in relaties om samen te kunnen handelen. Daarmee kun je (discoursonafhankelijk) inhoudelijk vaststellen 'wat het geval is', wat ware uitspraken zijn over deze zaak en erkennen wat je te doen staat en wat niet. En het verschil daarvan kent met wat slechts ware uitspraken zijn 'binnen' het als werkelijkheid opgevatte discours, aangepast aan het beeld dat je wilt communiceren. Wat heel iets anders is, weten we nu zeker. Je moet daarvoor naast de technische houding en het discours, als het ware van *buitenaf* erin kunnen gaan staan om je het web van mensen, dingen en ideeën te kunnen voorstellen. Je mogelijkheid van dubbelleven, de realiteit als het ware irreëel maken, in een aanvullende 'literaire' houding. Het gaat erom die met bewustzijn in positieve zin te gebruiken. En daarbij je innerlijke stem niet uit te schakelen.

Pro actief en niet pas als de ellende – tegen de klippen op en vooral tegen vele institutioneel 'werkende' discursieve praktijken in die tot dan toe jarenlang effectief aan politiek niet-weten (agnostologie) deden - volledig zichtbaar gemaakt is ('over de randen klotst'). Op het moment dat dat wel moet, in de Tweede Kamer verhoren, onder ede, als het besef in alle omvang doordringt en toch niemand het snapt omdat niemand dit wilde of kan geloven dat er kwade opzet in het spel zat.

Gaat het bewustzijn dan weer aan het werk als 'collectieve actor'? Kan het bewustzijn het onderliggende probleem te pakken krijgen en een helend leerproces op gang brengen? Over complexiteit – met zelflerende technologie en algoritmisch bestuurd 'beslissingen' zoals etiket fraudeur of etnisch profiel en daarmee van institutioneel racisme - nadenken met een erop afgestemde opvatting over de menselijke maat die nodig is om moreel te kunnen blijven handelen¹⁵. Of is het niet meer opgewassen tegen de puinhopen: de mega puinhoop van vernietiging van mens en wereld, de mini puinhoop van het disfunctioneren van een democratisch stelsel met daarbij passende instituties (ook nog afgestemd op een nieuwe fase van kapitalisme en 'super' technologie).

¹⁵ In een zoomconferentie over Ton Korvers boek *Geen tijd. Over de teloorgang van gezag* (2020) gebruikten verschillende sprekers interessante termen. Om tijd te hebben en ruimte te nemen voor 'viable' (institutioneel) gezag van werkgevers, rechters, politie, leraren, zorgverleners (of mensen die de publieke zaak behartigen) moeten die in een betoog samenkomen. Die termen zijn nabijheid (zie Buurtzorg, zie Wiebes), het juiste (contra intuïtieve) efficiency denken en emergente moraliteit, gericht op het goede doen (ondanks wat de big data gebaseerde algoritmen mensen laten doen). Terzijde: in zijn analyse van de rechterlijke macht zegt Korver dat de van iedere burger veronderstelde wetskennis een *dragende fictie*, een *essentieel alsof* (o.c., 141, 142) is.

II Fictie

3 Fictieve en reële ervaringen van angst en liefde

4 Angst – vertrouwen – liefde – vrijheid (institutionele) macht op ieder van deze seksualiteit / dood

II

Inleiding

Misschien is enig verwachttingsmanagement hier nodig. De eerste zin van paragraaf 3 leidt ons langs reële angst en liefde betekenissen.

Daarna volgt een presentatie van de samenhang van angst en liefde in sociale relaties. Auteurs als Aury, Costello, Curiol, Lampo, Mercier en Palmen (plus dode liefde Van Mierlo), en romans geven de fictieve woorden en de taal aan deze twee emoties.

3. Ervaringen van angst en liefde

Wie leeft ervaart gevoelens van angst en liefde. Een zin van acht onproblematische woorden. Een simpel controlebezoek aan het ziekenhuis leidt tot een witte jassen bloeddrukmeting. Aan het graf van je ouders voel je hun liefde nog. Óver eerdere ervaringen met witte jassen heen, óver de grens van de dood heen laten angst en liefde zich lichamelijk en mentaal ‘voelen’ en geef je woorden aan beide recente reële ervaringen.

Er is een ‘oorzaak’, een mechanisme dat verklaart waarom dit gebeurt zegt de fysicalistische emotie onderzoeker. Uit te leggen met concepten en theorieën op fysiologisch, cognitiewetenschappelijk of neurologisch vakgebied. Neurocentrisme (wij zijn ons brein) is populair.

De culturalistische emotie deskundige daarentegen zegt dat angst en liefde je door de wereld van anderen (taalspelen, praktijken) zijn aangereikt. Op de bijzondere wijze van de werelden waarin je verkeert, informeren ze je over je ‘ik’ of over je zelfbewustzijn. Moreel nihilisme, dat waarden arbitrair zijn, is een gevaarlijke klif in deze redeneertrant.

Welke redenering je ook volgt met betrekking tot de emoties, de tegenstelling tussen of overeenstemming van de twee polen natuur en cultuur is niet ver weg. Net als en vaak in combinatie met vanuit beide polen gevoerde discussies over taal, bewustzijn en lichaam, over internalisme en externalisme, over ‘regels volgen’ en intentionaliteit.

Elk ervaren leven tussen geboorte en dood vertelt een eigen verhaal over angst en liefde. Zoals ook dat van mij. Dat verhaal ken ik al in de 1^e en de 2^e persoon: zoals ik het zelf beleef en zoals anderen die mij op hun manier kennen dat met mij delen. Anderen vertellen vanuit hún 1^e, 2^e persoon mij hun verhalen. Door die een plaats te geven in deze beschouwing verrijken ze die en wint die bovendien aan algemeenheid, wordt meer 3^e persoons.

Terug naar die acht simpele woorden in de openingszin. Die zin is complex als je de enorme variëteit aan nuancerings in elk woord en in de uitspraak meeneemt. Leven is onderwerp van de biologie. Aristoteles legde daar ooit de basis voor en nu zijn we bijna zo ver dat we in het lab door middel van kunstmatige cellen van natuur onafhankelijk leven kunnen produceren. En daar is een heel andere biologie bij aan het werk. Concepten en technieken, feiten en ethiek zijn diepgaand veranderd en veranderen nog iedere dag. Een dier is geen ‘wie’, maar heeft levend en wel emoties. Darwin wijdde al in 1872 een boek aan emoties van

dieren en mensen, een discussie die met de erkenning van dierenrechten in de afgelopen tijd alleen maar is toegenomen. Achter deze ontwikkelingen is de vraag ‘What is an emotion?’ (1884) van William James blijvend in behandeling (Pott, 2013). Ondanks onze voortschrijdende inzichten en door ieder van ons ervaren gevoelens als angst en liefde blijven juist deze twee emoties meestal ‘poorly understood’. Wat niks zegt over hun belang voor ons bestaan.

Enkele betekenissen van liefde

De dood van een goede vriend kan een onbewuste (onderdrukte) onvrede over je leven omzetten in het overwinnen van de angst om gewoon geluk te vinden. En zo kunnen legio andere oorzaken als frustratie of ongenoegen die een kritieke grens passeert, het mis lopen van promotie, een dreigend ontslag of het aanstaande pensioen, of alles wat een mens allemaal nog meer kan overkomen en met heftige gevoelens gepaard gaat, tot kritieke keerpunten leiden in wat je over angst en liefde denkt en vooral in hoe je ermee omgaat.

Dat is allemaal geen simpele rekensom, geen matrix met variabelen, maar een kluwen waarin je op je gevoel moet vertrouwen (en je motieven en feiten moet blijven onderzoeken).

Liefde is een emotie die ons helpt in onze zelfsturing in vrijheid

We hopen van liefde gelukkig te worden

Aan liefde lijden doen we eigenlijk allemaal wel

Liefde als afgrond kan mensen vernietigen
(Connie Palmen SRF 2016).

Het wezen van liefde is dat je er steeds meer van wilt
(idem, *De erfenis*, 76)

Liefde is zo vaak beminnen als nodig is om gelukkig te zijn

Liefde is het verlangen naar de verloren helft van onszelf.
Geluk is het verlangen naar herhaling (Kundera)

Liefde is heel het leven niet (Henriette Roland Holst)

Liefde is iets tastbaar ontastbaars

Liefde is het ontstijgen van ruimte en tijd

Liefde is meer goedkeuring dan afkeuring van de ander en het andere

Liefde kan je kronen en kruisigen (Khalil Gibran)

Liefde is wat we als liefde benoemen (betekenis geven, een vermenging van culturele en persoonlijke opvattingen) (Wilhelm Schmid)

Liefde kan alle zintuigen beroeren (en dat kunnen maar weinig fenomenen)

Daden van liefde laten sporen na

Aan de hand van de polen van fysicisten en culturalisten, van natuur en cultuur, zoekt deze beschouwing over angst en liefde in leven en fictie haar weg. Langzamerhand zijn we het wel eens geworden over de rationaliteit van emoties (Nussbaum, 1990; Pott, 1992). Daarboven op kwamen o.a. bestsellers over emotionele intelligentie (EQ, Goleman, 1995) en ‘Emotionomics’ (Hill, 2010). Wie verstuurt er nog apps zonder emoticon?

Publiek geuite emotie zoals medeleven of woede is er altijd. Vooral de rol van de publieke woede momenteel op conflicterreinen als economie (Lonergan & Blyth, *Angrynomics*, 2020), covid-19, racisme en de ‘black lives matter’ beweging is heftig. Nussbaum reflecteert over *The Monarchy of Fear* (2018) in het politieke domein. Veel mensen hebben goede redenen om hun woede te uiten over de vermorzeling van rechten. Dat is iets om rekening mee te houden. Recente publicaties over 4E (embodied, embedded, enacted, extended) cognition en een op Maturana & Varela voortbouwende ‘enactive’ benadering (Colombetti, 2013; 2015) trekken de aandacht. Naast de fenomenologische studies (Summa, Fuchs).

Een totaal overzicht op grond waarvan je precies kunt selecteren wat je wel of niet gebruikt uit de voorraad benaderingen van emoties ontbreekt. Maar je kunt de selectie laten leiden door wat je zelf belangrijke kenmerken van emoties vindt. De materiële en immateriële symbolische infrastructuur ‘van’ emoties blijft buiten dit verhaal. Denk aan bloemen, lichtjes,

briefjes, teddyberen die bijvoorbeeld bij collectief verdriet bij een ramp uitdrukking geven aan emoties. Of de standbeelden die – ooit opgericht ter nagedachtenis aan wie toen een held was – nu doelwit zijn van actievoerders met een hele andere uitleg van de verrichte ‘helden’ daden. Denk ook aan de vele schilderijen en tekeningen waarop liefde, angst en andere emoties zijn uitgebeeld en waarmee we in meerdere of mindere mate vertrouwd zijn als vissen met water.

Een andere socioculturele laag van emoties wordt er wel bij betrokken. Het eerdere liefde voorbeeld van de tachtigjarigen wijst niet alleen op verschillende stadia tijdens een leven maar doet je meteen beseffen dat generaties het gevoel angst of liefde aan elkaar doorgeven. Ieder nieuw geboren leven begint met emoties op ‘dezelfde’ wijze te ervaren zoals de

ouders. Al vóór je je dat bewust bent, al vóór dat je erover kunt praten begint je lichaam en je innerlijke stem met internalisering van de regels die zij volgen. Zoals zij die ooit van hún ouders overnamen. Door hún ervaringen daarmee en hun eigen ervaringen met angst en liefde komen er steeds meer te internaliseren regels bij. Niet alleen lichamelijke, maar ook talige en geestelijke waar je in wordt gesocialiseerd. Voor ervaringen van angst en liefde maakt het wat uit of je ouders of andere familie in Jappenkampen of concentratiekampen gezeten hebben, in tijden van oorlog of vrede leven, sociale stijging of daling meemaken, rijk worden of failliet gaan, wel of niet kunnen doorleren, in veilige of onveilige thuissituaties opgroeien met (gezond) genoeg of veel te veel (slecht) voedsel. Of je katholiek of anderszins opvoeden.

Angst en liefde zijn daarom ook gevoelens die geuit worden in reeds aanwezige taalpraktijken of gedragspatronen, waardoor betekenissen ervan gestuurd worden. Waarvan mensen zich in meer of mindere mate bewust kunnen zijn. Maar juist dat ‘geestelijke’ aspect ervan maakt het ook zo interessant om de link met de fictieve emoties in literatuur te leggen. Die breiden de expressiemogelijkheden van wat er ervaren wordt uit, kunnen emotionele beklemmingen wegnemen of tenminste van vraagtekens voorzien. Kortom: aan angst en liefde ervaringen, reëel en fictief, zitten meerdere interessante kanten: het bewustzijn, de taal en het lichaam. In relaties met anderen.

Liefde

‘Het beeld dat iemand van zichzelf heeft wordt bepaald door de mening die degene van wie hij houdt over hem geeft: daarin ligt de macht om deze persoon te sussen of te vernietigen’
(Céline Curiol, *Adempauze*, 2011, 102, 103)

Liefde biedt zowel bescherming tegen angst als kan angst en pijn veroorzaken.

Angst

‘Angst ist die Folge von Nicht-Lieben; Sie wird aufgehoben durch die Liebe. Angst ist gerade die Strafe für Lieblosigkeit’
(citaat van Michel, 1926 in Walther, 1967, *Die Angst im Menschlichen Dasein*, p. 100, n. 315)

De relatie tussen zelfliefde en liefde: narcisten worden eenzaam zoals bij Kierkegaard het geval was (idem, p. 101).

Bij bewustzijn hoort zelf bedrog: de realiteit net zo lang verdraaien tot je het zelf gelooft en de leugen dan als waarheid met verpletterende overtuigingskracht de wereld in slingeren. Daar heb je bij fictieve en reëel ervaren angst en liefde ook mee te maken.

Zie de parabel van de Leugen en de Waarheid in Koen Strobbe, *Hotel Solitude* (2019, 99). ‘De Waarheid en de Leugen komen elkaar op een dag tegen in het dorp’. De Leugen misleidt de Waarheid bij het baden, steelt haar kleren en als de Waarheid daar naakt achter aan rent, roepen de dorpelingen dat het onbetamelijk is om naakt rond te lopen, waarop de Waarheid zich voor altijd verborgen houdt. ‘En sinds die dag reist de Leugen de wereld af, gehuld in de kleren van de Waarheid’. En verder wat betreft bewustzijn: zeker houden gezonde mensen het liefst de zware deuren van hun donkere kamers gesloten. Bij dementie en verlies van zelfbewustzijn gaan angst en liefde op een andere manier voelen (Summa en Fuchs, 2014).

4. Angst-vertrouwen-Liefde-vrijheid

Welke band is er tussen ervaringen van angst en liefde?

‘Die Enge der Zeit is die Wurzel des Bösen’
(Blumenberg).

Angst heb je voor het leven en de risico's die je kinderen lopen. Komt het nog goed? Wat valt er nog aan te doen?
Bij het samen met haar moeder bekijken van een door een leeftijdsgenoot gemaakt filmpje over deze tijd van (klimaat en andere) catastrofes stelt een 12 jarig meisje vast dat haar toekomst er niet best uit ziet. Ontkennen heeft realistisch gezien geen zin, maar moeder wil ook niet dat het kind in gelatenheid en passiviteit, in onmachtgevoel en depressiviteit verdrinkt. Kijk naar de 'Fridays for future' beweging. Kan verdriet over wat verloren is een middel zijn tot een nieuw doel: echte omvorming van vernietigingsdrift? Tot een strategie die vóór de afgrond weet om te buigen. In plaats van zich als varkens te gaan wentelen in wat toch al verdorven is? Na mij de zondvloed hoort ook bij ons culturele klimaat. Want leven is ook geworden: zoveel als mogelijk willen en kunnen leven, ongeacht wat daarbij aan bronnen nodig is (verspilling).

Ze vullen de leegte met kleuren. Neem nou liefde. De kracht daarvan bij het opvoeden van je kinderen, terwijl je weet dat de wereld vol gevaren voor ze is. In die liefde ervaar je wie je bent, je identiteit, zoals zij hún identiteit daarin ervaren. Met als kern dat er wederzijds iets wat anders is, kan worden toegelaten. Liefde van waaruit je in verzet kunt komen tegen toestanden van de werkelijkheid die je als onwenselijk beschouwt op basis van menselijke waarden. Die het bestaan bedreigen voor degenen die je liefhebt. En dat kunnen vreemde, onbekende mensen zijn, omdat ze net als jij mens zijn. Al heb je geen directe relatie met ze, kun je toch een ethisch huis met ze delen. Daar kan een collectieve kracht uit groeien. Zoals vertrouwen in een samen te delen toekomst, zonder daarvoor angst te hebben. In deze typering zijn vier door May (*Love. A new understanding of an old emotion*, 2019) onderscheiden aspecten van liefde verwerkt. May vindt overigens dat niet religie (God) of romantiek het beste ‘liefde’ vertegenwoordigen, maar ouderlijke liefde (Silverman, 2020). Het voorbeeld laat

meteen de intieme band tussen angst en liefde zien.

Liefde (vriendschap, maar ook familie) is een relatie van wederkerige erkenning van de ander, van het anders (mogen) zijn. Door de liefdevolle relatie tot het andere, de ander, ontstaat een gevoel van 'zelf' in de zekerheid dat de ander dat gevoel ook heeft. 'Hun woorden bevielen elkaar, vraag en antwoord trokken elkaar aan. De toon, de klank, hun oogopslag, de gebaren, hun lachen en de stiltes daartussen' (de Kat, *De eeuw van Dudok*, 334). 'I know your image of me is what I hope to be' (Simply Red). In de liefde kan een zelf zichzelf zowel prijsgeven (overgave) als bevestiging vinden: die enorme spanningsboog geeft een grote reikwijdte in de oriëntering op de wereld. Je leert er ook de macht van de ander over jou in kennen en daar vertrouwen in te hebben. Vertrouwen in de macht van de een over die ander die ook nog maar waar gemaakt moet worden. Daarin moet ook ruimte zijn voor momenten dat de geliefde ander niet aan de verwachtingen voldoet, op cruciale momenten niet wederkerig handelt, de ander niet 'als' ander erkent. Teleurstellingen horen net zo goed bij de liefdesrelaties. Of wel: ook de liefde heeft vele *dark sides* (Gregoratto).

In de ervaring van *angst* is juist sprake van het tegenovergestelde. Angst is een gevoel bij ontkenning van het ene door het andere, de ander. Tot aan vernietiging toe van het er mogen zijn als zelf. De reikwijdte in 'werelden' wordt ingeperkt door eenzijdige, opgelegde, een 'zelf' ontkenkende macht van het andere, de ander over dat ene. In plaats van wederkerigheid en gelijke oriëntatie op verschil in de relatie van het ene en het andere, de ander, komt dominantie en ongelijkheid. Verschillen worden verwijderd, uitgeveegd, vrijheid wordt niet mogelijk maar juist misbruikt en mishandeld.

Enkele betekenissen van angst

'De enige hartstocht van mijn leven was de angst' (Hobbes)

'() als je een mens angst kunt laten voelen, worden vele sorteermecanismen en natuurlijke filters als bijvoorbeeld het gezonde verstand eenvoudig buitenspel gezet' (Adler-Olsen, 2019, *Slachtoffer 2117*, p. 96)

Freud behandelt in *Hemmung, Symptom und Angst* (1925) twee typen – angst voor het onbekende gevaar of voor het bekende (Realangst) gevaar. Freud maakt verschil tussen 'Angst' (onbepaald, objectloos, verwachting) en 'Furcht' (als object is gevonden). Kern is onze inschatting van de eigen kracht in verhouding tot het gevaar; hoe materieel hulpeloos zijn we in het geval van 'Realgefahr' en hoe psychisch hulpeloos zijn we bij 'Triebgefahr' (neurotisch).

'Die beiden Charaktere, die uns an der Angst aufgefallen sind, haben also verschiedenen Ursprung. Ihre Beziehung zur Erwartung gehört zur Gefahrensituation, ihre unbestimmtheit und Objektlosigkeit zur traumatischen Situation der Hilflosigkeit, die in der Gefahrensituation antizipiert wird. (Freud, Studien Ausgabe band VI, 303)

Angst, bijvoorbeeld om te verdwalen, kan je ineens overvallen. Je kunt duizelig van angst zijn: kleine ruimtes,

donkere plaatsen, krappe hoekjes. Of van te lang onder water blijven voordat je weer lucht krijgt.

In het algemeen angst voor wat mensen in staat zijn om elkaar en anderen (natuur) aan te doen. Of als uiting van angstgevoelens teveel eten, drinken, spuiten, slikken.

Angst voor alles wat met oorlog, bezetting, vernietiging, racisme, blind geweld, onderdrukking en alle gevolgen daarvan te maken heeft zoals verlies van vrijheid, trauma's, geestelijke en lichamelijke invaliditeit, ontheemding, migratie. En met alles wat politici, militairen, boeven in uitzonderlijke situaties ongelimiteerde macht en straffeloos geweld geeft.

Tot en met angst voor onveiligheid, verlaten worden, eenzaamheid, hulpeloosheid, bestaansonzekerheid, verlies van alle verbindingen met anderen.

Tussen die twee in (in 'vredestijd'): niet mogen zijn wie je bent, niet gezien worden, niet de voorwaarden, personen of relaties hebben die je in staat stellen om je capaciteiten te ontwikkelen.

Angstdromen uiteraard ook, wie heeft ze niet? Talloze voorbeelden.

Bij angst en liefde heb je per saldo dus eigenlijk te doen met angst – vertrouwen – liefde – vrijheid schakels in een keten. Met kenmerken van macht – cultureel, economisch, politiek, sociaal - op elk van die schakels. De voorstellingen die je je daarvan maakt of fictieve ervaringen die je ermee hebt, zijn minstens zo belangrijk als de reële ervaringen ermee.

Hét gedeelde kenmerk van ervaringen van angst en liefde is dat die ervaringen altijd intersubjectief zijn. Er bestaat een wisselwerking tussen de relationele ervaringen van angst en liefde: de 'som' daarvan heeft gevolgen voor de zelfbewuste reikwijdte van onze oriëntering op werelden en het vinden van een eigen plaats daarin om in vrijheid een 'zelf' te zijn. Dan geef je actief betekenis (door).

En waarin verschillen reële en fictieve ervaringen van angst en liefde dan?

Je kunt alleen dat liefhebben of vrezen waarvan je gelooft dat het bestaat. Voor de feitelijke en de fictieve ervaring van angst en liefde doet dat geloof er allebei toe. Misschien maken ze op verschillende wijze gebruik van dat geloof, maar in het bestaan ervan geloven duidt erop dat beide vormen van niet weten zijn. Je ondergaat angst en liefde en als die gevoelens tot je doordringen en je er taal aan geeft, informeren ze je over wat je gelooft dat er werkelijk aan is. De reële ervaringen van angst en liefde en de fictieve ervaringen over wat er allemaal nog meer aan angst en liefde mogelijk is. Wanneer deze vorm van niet weten, informatie en taal van angst en liefde geblokkeerd raakt, ontstaan problemen. In de Toeslagenaffaire zelfs veel groter dan waarvoor het oorspronkelijke probleem (fraude) naar een oplossing zocht (zie bijlage Toeslagen bij # 1 Leven). De zin die je aan ervaringen van angst en liefde ontleent voor het leven, is in alle gevallen belangrijk. Zowel van boven en ver af gezien ('God', kosmos, oneindigheid) als van binnenuit en dichtbij (dit eindige, zinloze leven, deze tijd).

Fictieve ervaringen van angst en liefde

Le Rouge et le Noir van Stendahl, *Nora* van Ibsen, *To the Lighthouse* van Woolf tot en met *West Side Story*, Hair en legio andere cultuurproducties zoals Mahlers 'Lied eines fahrenden Gesellen': in geen enkel geslaagd of duurzaam succesvol cultuurprodukt ontbreken de ingrediënten angst en liefde in het plot. Het adagietto uit Mahlers 5^e symfonie is zelfs expliciet een liefdesbrief zonder woorden.

Ze ontbreken net zo min in alom bekende love stories, familieromans, bouquetreeksen en chicklet boeken ('om de man van wie je houdt in een gedicht welbespraakt zijn liefde voor jou te horen bezingen, is het mooiste dat er is'). Of in klassieke muziek, in musicals (the Waitress), liedjes (Someone who loves me, Sara Bareilles. Triste, Alba Armengou en Sant Andreu Jazz Band. Have I told you lately, Van Morrison). En in series van Corona Street, Rosamunde Pilcher, Morse, Hamish MacBeth, Der Bergdokter tot Inga Lindström en Wilsberg. Of in boeken van Poe tot Simenon, van Binky, Groult en Clarin tot Almudena, Kjaerstad of Wassmo, van Child tot McEwan en Zeh. Om gedichten en dichters nog maar even over te slaan.

In vele verschillend gestileerde gedaanten bereiken angst en liefde een massapubliek en de woorden worden legio persoonlijke parkeerplaatsen op gesleurd en daar netjes in een vak gezet om te zijner tijd te gebruiken in taalspelen, als een praktische situatie daar om vraagt. Zo zijn ze ook op mijn persoonlijke parkeerplaats in parkeervakken terecht gekomen.

Zelfs nu nog zing ik de woorden mee bij een goede amateuruitvoering van het duet van Tony en Maria uit de *West Side Story* die ik meer dan vijftig jaar geleden voor het eerst heb gezien. Woorden zoals angst en liefde kunnen oppervlakkig diep gaan zitten.

Aan de in literatuur aan bod komende emoties moeten we dus ook een oppervlakkige in het dagelijkse verkeer heel bruikbare, kant onderkennen. Ze bewegen een 'fictief' of imaginair 'zelf', ontwikkelen het, dragen bij aan de keuze van richtingen waarin het zich kán ontwikkelen om zijn aanvullende rol tegenover of naast het 'reële' zelf te vervullen. Het altijd aan plaats en tijd gebonden zelf, aan dan heersende verhoudingen onderworpen en mogelijkheden die daardoor geboden worden (of nog bevochten moeten worden).

Een deel van mij is zo reëel als wat (feitelijke zelf), een ander deel vaart wel bij verbeelding (imaginaire zelf). Ik probeer ze steeds bij elkaar in de buurt te houden maar ben niet bereid om de een aan de ander op te offeren. Beide vragen brandstof, leveren en verbruiken energie. Mijn hele leven lang al sleep ik uit boeken woorden, zinnen en interpretaties (wat combinaties van woorden zijn) naar 'mijn' parkeerplaats. Ze laden de woorden met betekenissen in werelden waarin je tijdens het lezen zowel passief als actief een stem 'produceert' met de tekst. Een boek over opkomst en ondergang van culturen, over levens van schilders en andere kunstenaars, lees je anders dan een boek over de Engelse keuken.

Voor de thema's angst en liefde moet je uiteraard bij de romans zijn, dat specifieke genre dat in de Romantiek op de voorgrond komt te staan van de communicatie en de relaties tussen mensen, van het toneel waarop levens zich af kunnen spelen. En daar sindsdien niet meer is weg te denken. Zich veelzijdig vertakt heeft in talen en culturen met specifieke settings die de achtergrond van unieke narratieven worden.

Levens worden door literatuur vertelbaar, dat is een functie van fictieve voorstellingen. Door de identificatie met hoofdpersonen kan de lezer literatuur ervaren als een venster op werelden die er zijn, maar waar hij zelf niet in rondloopt of van een persoon die je kunt zijn. Goed ingedaalde tekst biedt daarnaast ook een spiegel voor de selectie van werelden waarin je wel of niet jezelf kunt zijn: je ideale ik benadert dat tot je mogelijkheden behoort.

Wat als tekst je narratieve identiteit spiegelt of een venster biedt op mogelijke werelden waarvan je deel kunt uitmaken, is door sociomateriële en discursieve praktijken reeds ingekaderd. Een jonge cardiologe in opleiding heeft een parkeerplaats van woorden waar de parkeervakken met medische woorden vaker gebruikt worden dan iemand van dezelfde leeftijd die zich met het redden van het klimaat of het maken van documentaires over mensen, oorlogsgebieden en vluchtelingenproblematiek bezig houdt.

Wat betreft angst en liefde, of emoties in het algemeen betreft, is ieder leven naar woorden op zoek en zal daarvoor in verhalen en romans een eigen spoor zoeken dat past bij de leeftijd, het karakter, de ervaringen en contexten. Bij fictieve ervaringen van angst en liefde speelt toeval en tijd van leven een grote rol. Ieder mens heeft een volstrekt eigen parcours. Achteraf zijn daar een paar sporen in af te lezen, als je dat al wilt¹⁶. Zo hebben mij de herlezen literatuur van Camus (opstand) en Lampo (magisch realistische liefde) op jongere leeftijd en van Palmen en Mercier later laten zien.

¹⁶ Wetenschappelijk zou ik uit door mij geselecteerde romans alle passages over angst en liefde in een database moeten zetten. Vervolgens die gegevens bewerken om 'structuurkenmerken' in uiteenlopende passages van de verschillende boeken ('typen angst en liefde') te vinden. En daaruit af leiden hoe die kenmerken in mijn imaginaire werken bij het doorleven van emoties in de relaties met anderen. Maar doe ik uiteraard niet.

Het oeuvre van Lampo las ik vijftig jaar geleden.

Herlezend kom ik veel passages tegen die 'diep' zijn gaan zitten. Die vormen een filter in mijn reële-ik en fantasie-ik die al die jaren is blijven 'werken' in het selecteren van beelden. In Lampo vind je, dat wanneer God geen zekerheden meer biedt, de mens op zichzelf aangewezen is. In leiderschap en vooral in vrijheid, zowel individueel als sociaal. In *De belofte aan Rachel* erkent Jozef op zijn sterfbed tegenover Benjamin dat God niet bestaat en nooit heeft bestaan. 'Het is begonnen door de zonde van de hoogmoed, toen ik geloofde dat mijn God, de door mij tot leven geroepen God, ééniëders God kon zijn. Het was een leugen' (1952, 205). Benjamin, die altijd – ondanks diens wandaden - Jozefs betere kant stimuleerde, geeft van zichzelf een als een weerbericht opgestelde beschrijving. Staand voor een spiegel heeft Benjamin de ervaring een volkomen onbekende te zien van wie het gemakkelijker valt diens ziel te lezen dan 'het eigen tegendraadse wezen van iedere dag te ontwarren' (idem, 102). De zelfbeschrijving bevat voor ieder van ons nog steeds belangwekkende indicatoren en herkenningpunten. Spiegel jezelf er maar eens aan.

Een kern van Lampo is het vinden van een existentiële houding begeleid door permanente zelfanalyse (zie *De ring van Möbius*, 1966, 100-108 met een terugblik op het ontstaan van de kernpassage over de Harlekijn in *De komst van Joachim Stiller*, 1960, 146 e.v.). Het motief van God maakt plaats voor de behoefte in onze ziel van het geloof in één of andere paradijselijke wereld waar het leven voor de mens gemakkelijker, rechtvaardiger, gelukkiger of alleen maar boeiender is (*Toen Herakles spitte en Kirke spon*, 1957, 106 waarin hij op *Terugkeer naar Atlantis*, 1953 terugkijkt). Jungs collectieve onbewuste is dan de volgende stap. En wanneer dat evolutionair wordt verbonden met de visionaire capaciteiten van de wetenschappelijke rationalist Jules Verne (idem, 155) wordt de wereld van de mythe als 'de wereld van het ware begin, van het ontwakend bewustzijn, van de onaantastbare essentie, waarop nog geen corrosieve twijfel vat heeft gekregen' voorgesteld en literair in stand gehouden. Lampo vindt dat in het beste geval van gelukke literatuur lezer en schrijver elkaar ontmoeten op het niveau van het collectief onbewuste (idem, 156). In het verhaal 'De geliefden van Falun' (in *Dochters van Lemurië*, 1964, 31-71) probeert de journalist Christiaan zijn liefdevolle ontmoeting met Anna-Lenah te vergeten. In een gesprek in de zon aan het water, als ze elkaar al beminnen, vertelt Christiaan dat hij romans is gaan schrijven, niet als vertolking van het eigen leven maar 'van wat wij er als verlengde bij dromen, een verwezenlijking in de verbeelding van dat wat je niet hebt' (idem, 53).

Tot zover enkele passages van Lampo waarvan ik achteraf constateer dat ze niet het fundament gelegd hebben voor angst en liefde, dan toch wel aansluiten bij mijn behoefte aan woorden erover. Nu zie ik er met name 'reizende woorden' in over van God of van in God gelovende liefdevolle ouders naar mensen verplaatste liefde en van Godsvrees naar menselijke relaties verplaatste angst. De opdracht 'eigen' existentiële zekerheden te vinden.

Passages over angst en liefde in Mary Costello's *Academy Street* (2014) blijken daar naadloos bij te passen. De ontroerende indruk van passages uit dit recent gelezen boek resoneert met de eigen reflectie op fictieve ervaringen. Tot en met in het dubbellevens aspect toe. Zoals eerder al aan bod kwam, gaat het verhaal over het leven van een Ierse vrouw die in New York in haar eentje een zoon opvoedt. De woorden over angst (mogelijkheden, hartstocht,

vrijheid) en liefde (p. 144; het verlangen naar een hechte geestelijke én lichamelijke band) zijn mij eigen. Met een later leven in de boeken, lezen als verwant aan verliefd worden, een gevoel van een-zijn met schrijvers (149). In haar leven - katholiek Ierland, sterke familie rituelen, seks en zwangerschap zonder huwelijk – blijft ondanks alle verandering van plaats, geloof en dergelijke de behoefte aan overgave. Zie haar werk als verpleegster, haar moederschap en de passage over roeping en in een ander leven non kunnen zijn (117). Zo is er een parallel te trekken met Dominique Aury's interpretatie van de overeenkomsten tussen gebed en liefde.

Laten we nog maar eens terugkeren naar Palmen. Ze is in binnen- en buitenland vaak genoeg in de media om een rijke keuze uit woorden en zinnen te kunnen maken die ertoe doen. Omdat ze een meer dan gemiddeld goede vormgever van woorden in dubbellevens is.

Vijfentwintig jaar na de dood van Ischa zit ze bij DWDD. Over haar boek *I.M.* De strenge vorm die ze daaraan heeft gegeven. Met de beroemde openingspassage. Ze poepen allebei in hun broek uit angst voor de grote liefde, waarvan ze al die tijd wist dat die zou komen. Over hoe magisch denken (Sartre) de geestelijke wijze van bestaan is waarmee je de werkelijkheid buiten je kunt houden. Over het altijd hebben van geheimen. Die als het leugens worden een liefdesrelatie kunnen bedreigen.

'Je bestaat'. Dat realiseert Palmen zich nogal vaak. In contrast met kunnen zeggen: God bestaat niet. Alleen al de durf hebben om die woorden uit te spreken. In het besef dat je daarmee de eenzaamheid op je neemt. Want iemand die gelooft kan altijd bij God terecht. Waardoor zelfs de dood nog een zin kan hebben. Ongelovigheid verhoogt de intensiteit van het leven. Hoe realistisch en feitelijk je daarin ook bent, alles dat in het leven onbegrijpelijk is hangt dan af van jouw vermogen tot betekenisgeving. Met woorden maak je bedenksels om wat je ervaart zowel reëel als magisch uit te drukken. Vooral wat je ervaart met anderen: liefde, rouw, angst en vrijheid. En door daar over na te denken worden die ervaringen nog intenser. Het bestaan zelf ook. Let hier vooral op de rol van de geest, van het vermogen om logisch en a logisch te kunnen denken en spreken vanuit je 'innerlijke stem'. Met voldoende talent en roekeloosheid kun je dan succesvol auteur worden, een voor-spreker zijn die de woorden nog beter dan vele anderen met dezelfde ervaringen, op hun plaats zet.

Palmen kan dat voor mij op een beangstigend herkenbare wijze. Al haar romans benadrukken een aspect van liefde: de afhankelijkheid die je nodig hebt voor zoiets mysterieus als identiteit. Door die liefde, door afhankelijkheid pas iemand worden. De keuze van deze woorden heeft Palmen als lezer zelf bij elkaar – en bij ervaringen in haar leven - moeten zoeken. Haar schrijftalent stelt haar dan in staat die waarheid (een opnieuw door haar geactiveerd bedenksel, opgebouwd uit woorden van anderen) in romanvorm met ons lezers te delen. Een waarheid die een volgens haar volkomen overschatte 20^e eeuwse mantra over liefde om zeep moet helpen: dat je eerst van jezelf moet houden voordat je een ander kunt liefhebben (en een ander van jou kan houden). Eigenliefde bestaat niet, ze snapt niet dat iemand voor een spiegel kan staan en zegt: ik hou van mij, ik hou van mij. Onzin. Liefde is een naar buiten gerichte handeling, kracht. Een beslissing, een attitude om betekenis te geven aan jouw leven. Ik zou het niet eens een emotie noemen, zegt Palmen zelfs. Het is een geschenk voor anderen en bij uitstek niet iets dat je jezelf geeft. Het is te

hopen dat een ander jou dat ook geeft. Je ouders moeten als eersten van je houden. Met verbeeldingskracht kun je zelfs de liefde van doden in jouw eigen leven laten voortbestaan.

Uit wat bestaat het geschenk dat je geeft dan? Uit een gevoel over het andere van de ander, zou ik zeggen. Over degene te kunnen laten zijn wie die is, in goede en slechte eigenschappen. Dat punt had Palmen nog wel kunnen maken.

Kollaard (*Uit het leven van een hond*, 2019, 139) verwoordt dat thema op een heel andere wijze dan Palmen overigens ook heel goed. Eerder zagen we reeds dat de verbindende factor tussen lezers en auteurs is dat we allemaal lezers van woorden van anderen zijn. Dat we met gelezen tekst schaduwtekst creëren waarmee bronnen van de geschiedenis van opgebouwde identiteiten in kaart gebracht kunnen worden. Wat Kollaard tot de gebeitelde zin brengt van hoofdpersoon Henk:

‘Ik heb lang gedacht dat mijn identiteit uitvloeide in de boeken die ik las, ongeveer zoals inkt in water, maar tegenwoordig denk ik dat mijn boeken mij juist duidelijke lijnen geven. Ze vormen een drukverband dat het leegbloeden van mijn geheugen tegengaat, een exoskelet dat het verval van mijn lichaam compenseert. Ze geven mij vorm en substantie. Ze geven mij Henkerigheid’.

Voor de niet-schrijvers zijn zulke voor-sprekers met ieder hun eigen schaduwtekst als exoskelet waaraan ze hun Conniërigheid of Henkerigheid ontleen, onmisbaar. Met overigens bij Kollaard eveneens hilarisch veelzeggend gebruik van de spiegel als een facet van dubbellevens. De tot dan toe wat morsig getypeerde hoofdpersoon Henk verkleedt zich voor een feestje. Vervolgens bekijkt hij zichzelf in een manshoge spiegel. En constateert hoe merkwaardig dat gedrag is.

‘Hij kleedt zich naar de veronderstelde blik van een ander die hij in wezen zelf is, en dus laat hij zich een paar tellen van zijn beste kant zien aan zichzelf die zich voordoet als een ander’ (88)

De geliefde van Palmen¹⁷

Hans van Mierlo (1931-2010)¹⁸ leest, zittend op een bankje in de zon op een Frans eiland, met pensioen, een gedicht van Marsman voor in de documentaire *Wat ik nog steeds te schrijven droom* (VPRO, HollandDoc). Hij bewondert Marsman om zijn ode aan de mediterrane cultuur: boven deze zee zweeft het licht van de creatieve geest.

¹⁷ Zie watiknietbegrijp.nl, Kroniek 28 september 2012 over Van Mierlo en Palmen. Haar *Logboek* vormt een bedding voor de woeste stromen van haar gemoed, voor rouwtaal. Het *Logboek* is de laatste vorm waarin zij na zijn dood nog kan schrijven. Elke stap in het leven is voortaan de gevangene van een woord dat begint met on-, ont- en zo verder. Omdat het bestaan met de ander samen ophield en zij op zichzelf en aan zich zelf overgeleverd alleen weet hoe ze moet werken: dat is schrijven. Ze is slechts middel om schrijvend te leven, niet om te bestaan. Dat schrijvende leven werd samen met hem wel tot ervaring van bestaan geheeld.

¹⁸ Op 15 januari 2021 verschijnt zijn biografie, geschreven door Hubert Smeets, *Een wonderbaarlijk politicus, Hans van Mierlo 1931-2010*.

XXXVIII

'Niets anders dan vrees voor den dood
 en de angst te verwaaien als asch
 dreef mij voort met dien avondval
 naar het donker verraad van het kruis.
 toen ik, walgend van schaamte en pijn
 werd meegevoerd met den drom
 verblind door het bloedend Visioen,
 werd mijn trots verteerd door de vraag:
 - wat doet gij, wat hebt gij gedaan?
 doch mijn hart gaf het antwoord al:
 - ik wil God zijn om niet te vergaan.'
 (H. Marsman, Verzamelde gedichten, 1941)

Vergelijk je de interieur opnamen in deze documentaire over van Mierlo met die bij Palmen zijn gemaakt in 2016 in de Wanderlust documentaire van Canvas, dan zie je wat er na zijn dood in hun gezamenlijke interieur (niet) veranderde. Wat interieur betreft, maar dan van de individuen in deze liefdesrelatie en niet van hun gezamenlijke huis, zegt van Mierlo aan het begin nog iets herkenbaars als je dat naast uitspraken van Palmen zet.

Ook als iemand die katholiek is opgevoed. Die eerder dan alle andere politieke partijen in de maatschappelijke ontwikkelingen de thema's van individualisering (het leeglopen van de zuilenmaatschappij, waarmee eens per vier jaar alles in een keer geregeld werd) en van milieu in de politiek van woorden probeerde te voorzien. Die bekend stond om zijn woord, maar geen acteur werd uit angst geen goede acteur te worden. Besepte later dat *iedereen die het woord neemt in het openbaar en probeert invloed uit te oefenen met het woord, al in de categorie van het drama zit*.

Met later in de documentaire soortgelijke inzichten als van Palmen over dat God niet waar was. Hij verloor zijn geloof en kwam door zijn leeftijd al eerder dan Palmen op een soortgelijk pad van God naar Gok (al heeft hij het niet over de 'goede ongelovige katholiek'). Maar zijn pleidooi voor beschaving, voor het je bekommeren om anderen en accepteren van grenzen van jouw vrijheid die getrokken worden door de vrijheid van anderen, wijst op niets anders dan Gok. Van Mierlo is als journalist een goed waarnemer van twee ontwrichtende ontwikkelingen in de jaren '60: van elite consumptie naar massa consumptie en van elite informatie naar massa informatie. Met het ineensstorten van de zuilen was het gezag niet meer vanzelfsprekend en werden de complexe relaties moeilijker te besturen. Dat iedere actie iets beter maakt was het optimistische geloof van buitenparlementaire groepen. Een nieuw opgerichte politieke partij bood de kans om ergens in te geloven. Het ging er om het journalistiek goed uitgedachte verhaal de politiek in te brengen. Om iets te kunnen oplossen.

Het slechten van de kloof tussen burger en politiek (districten) kan niet zonder structurele verandering van de democratie, van de staatrechtelijke orde. Om de idee van democratie te kunnen behouden. Op het eind van zijn leven betwijfelt hij ernstig of dat nog kan lukken. Gebeurt dat niet dan is de democratie als een vogel voor de poes. Joost weet wat daar dan voor in de plaats komt. Tien jaar later weten we – zie *Geen tijd* (2020) van Ton Korver – in welk vaarwater ons dat nu brengt. Verworven politieke macht verzet zich tegen verandering van de basis waaruit die ontspringt. En bleef zich daar de afgelopen halve eeuw met succes

tegen verzetten. De scherven uit de grond bewijzen nu wat mensen als van Mierlo toen vermoedden wat de waarheid was. Ook zijn klare taal maakte geen einde aan de verwarring. Zelfs de macht van het met elan en prudentie gebruikte woord is niet toereikend om de regels van de politiek en van wat in naam van de politiek bestuurd wordt, diepgaand te veranderen.

De titel van het interview komt uit een gedicht van Martinus Nijhoff (Verz. gedichten, 1990):

Het kind en ik

Ik zou een dag uit vissen,
ik voelde mij moedeloos.
Ik maakte tussen de lissen
met de hand een wak in het kroos.

Er steeg licht op van beneden
uit de zwarte spiegelgrond.
Ik zag een tuin onbetreden
en een kind dat daar stond.

Het stond aan zijn schrijftafel
te schrijven op een lei.
Het woord onder de griffel
herkende ik, was van mij.

Maar toen heeft het geschreven,
zonder haast en zonder schroom,
al wat ik van mijn leven
nog ooit te schrijven droom.

En telkens als ik even
knikte dat ik het wist,
liet hij het water beven
en het werd uitgewist.

Curiol, *Adempauze*

Als er iets symptomatisch mag heten voor de existentiële modus in de 21^e eeuw, dan is dat deze roman van Curiol (uit 2009) wel. Al moet je er wel lang voor door blijven lezen voordat deze specifieke bladzijden in al hun glorie jouw deel als lezer worden.

Bij het lezen van *Adempauze* realiseer ik me ook dat het schrijven aan 'angst en liefde in leven en [fictie]' zelf zowel een filosofische als een literaire onderneming is. De inhoud van gevoelige gedachten kan het best worden uitgedrukt in een literaire vorm. Althans zo'n type schrijfster als Céline Curiol kan dat. In *Adempauze* laat ze in een lange passage (*Adempauze* p. 130) zien dat ze ook over angst en liefde heel precies kan denken en schrijven.

Jij bent overal, en de liefde die bezit van me heeft genomen wordt sterker bij elk van die (eerder beschreven, HR) situaties die me aan jou doen denken. ()

Het beeld van de ander neemt een vorm aan die te vergelijken is met de behoefte aan het absolute die alle onbevredigde verwachtingen in zich hebben. ()

In een domme illusie, een reflex van hulpbehoevenden, denken we nog dat we door dat ontbreken van continuïteit kunnen vluchten voor wat ons angst inboezemt in het menselijk bestaan.

In *Adempauze* staat een minutieuze beschrijving (159-181) van een ontmoeting tussen een Française en drie Amerikanen in een geslaagd milieu met dito appartement op een plek in New York waar iedereen wel wil wonen. Twee architecten van een gerenommeerd bureau, een is haar man, een gevierde schrijver (neef van de andere architect bij wie ze op bezoek zijn) en de Française wiens tweede manuscript zojuist afgekeurd is. Tot dan toe kennen beide schrijvers elkaar niet. Door de collega architecten wordt een situatie gecreëerd met goede bedoelingen: wat kan de ene schrijver voor de ander betekenen. Met wat eten en veel wijn erbij zou daar zomaar iets kunnen gebeuren (hulp) met haar schrijverschap. Zij denkt dat hij niet veel kan doen. Vanuit het perspectief van de Française krijg je – vanaf het indrukken van de intercom – een niets of niemand ontziende inkijk in de details van dit gearrangeerde etentje. En in de relatie met haar man. Op de spanningen die in elke relatie onderhuids spelen. Ze fileert de context, de gebaren, wat er gezegd en niet gezegd wordt tot en met de vis met groente uit de oven. Hoe op haar openhartigheid wordt gereageerd. Droog uitgesproken woorden, ‘als eerste stappen van een onherstelbare blunder’ (164). En, en passant, schrijft ze hele rake dingen over de structuur van haar innerlijke waarneming: ‘Wat de eerste de beste over haar zei, drong met pijnlijk, verwarrend gemak bij haar binnen’ (182). Én over de drang tot schrijven. ‘Dit is de vraag waar het om gaat: kun je geloven in wat je schrijft’ (183). Literaire sociologie en psychologie van een hoog niveau. Ze laat (Merleau-Ponty in ‘Le roman et la métaphysique’, bespreking uit 1945 van *L’invitée* van Simone de Beauvoir, in *Sens et Non-Sens*, 1965, 45 e.v.) hier haar twee of drie filosofische ideeën zien die zij als romancier voor ons op de wijze van dingen laat bestaan. Merleau-Ponty zegt:

‘L’oeuvre d’un grand romancier est toujours portée par deux ou trois idées philosophiques. () La fonction du romancier n’est pas de thématiser ses idées, elle est de les faire exister devant nous à la manière des choses’.

Mercier, *Het gewicht van de woorden*

Dan naar een laatste werk dat het dubbellevens perspectief bevat. Tijdens het werken aan reële en fictieve ervaringen van angst en liefde laat Mercier me opnieuw genieten van literatuur die bij de existentiële modus past¹⁹. Wat tegelijk een herinneren en hernemen, daarmee verrijken en verdiepen is van het ooit gelezene over angst en liefde. Alsof je de grond waarop je bent opgegroeid, de verschillende lagen waarin je aan je eigen kweek, verzorging en groei hebt gewerkt, beter uit elkaar kunt houden en in hun onderlinge samenstelling en samenwerking kunt doorgronden. Elke ‘taal’ die je spreekt speelt op zo’n laag, nadat het vertalen van de wereld ooit begon met literatuur (Camus en Lampo voorop).

¹⁹ Zie noot 1

Vertalen speelt in *Het gewicht van de woorden* (2019) een belangrijke rol, net als auteurschap en de moed om een eigen stem te hebben, in een wereld waarin iedere taal iets oorspronkelijks kan uitdrukken. Waarmee iedere auteur iets oorspronkelijks kan uitdrukken. Origineel en vertaling staan tot elkaar in de verhouding van een 'wat' tot een 'hoe'. Die twee zijn onverbrekkelijk in de communicatie van een mens met 'zichzelf' en daardoor met de ander, met werelden die wel verbeeld maar niet direct zelf in woorden te vatten zijn.

In *Het gewicht van de woorden* staan zinnen die in mijn verwerking van dit boek een sleutelfunctie krijgen (282, 283). Mijn gevoel zegt me dat het (al schrijvend) poëtisch uitgedrukte moment van ervaring van het schone (het doel en?) de waarde van 'er zijn' tot bewustzijn brengt. En dat de 'vertaler' het tot zijn opdracht maakt om zich druk te maken over hoe dat vertaald kan worden en bewaard kan blijven – zonder het tot een louter middel te reduceren (zoals systemen en machines middelen zijn).

Tijdens het lezen stel ik een oordeel over het boek in zijn geheel zo lang mogelijk uit. Maar lees het langs de lijn dat de 'talen' die ik mij vanaf het begin eigen maakte tegelijk mijn oefening in het vertalen van de wereld, van de ander naar het eigen leven is geweest. *Het gewicht van de woorden* vertoont naar vormkenmerken veel overeenkomsten met eerdere romans van Mercier als *Perlmanns Schweigen* (1995) en *Nachttrein naar Lissabon* (2004). Zoals 'uit de taal vallen', treinen, talige gewoontes in professionele groepen die alleen voor insiders verstaanbaar zijn en anderen uitsluiten (verkeerde hiërarchie), de harmonie met de wereld in het poëtisch moment, het je ontdoen van de verkeerde woorden²⁰.

Vertalen als beeldspraak voor leven dat ieder te leven heeft. In die verschillende talen ben ik meer of minder goed geworden. Waarop eigenlijk altijd wel iets aan te merken is ('Nooit een acht', hoorde ik vanochtend op de radio, een liedje van Annie MG Schmidt, ik wist niet dat ik een lijflied had...). Maar je erin blijven oefenen, dat is ook het leven zelf.

30 ezelsoren en aantekeningen later is het boek schaduwtekst geworden. De Duitse versie lees ik onmiddellijk ook. Om de ervaring van de oorspronkelijke tekst en om een oordeel te vormen over de vertaler ervan (Els Snick). Bij een roman die gaat over vertalen in vele gedaanten, is dat niet meer dan billijk. Als lezer vind ik vertaling en origineel beide prachtig.

Een korte samenvatting van de verhaallijn staat op pagina 391 en 392. Hoofdpersoon Simon Leyland is vertaler, uitgever. In de roman leren we anderen kennen die als dichter, auteur, uitgever of criticus in Italië of Engeland vakmatig met taal en woorden bezig zijn. De biotoop is die van de professionele uitgeverijsector en van hen die daarin en daardoor hun leven leiden. Helemaal op het eind van het boek creëert Simon Leyland zelf een romanpersonage (Louis Fontaine) die hem al schrijvend in staat moet stellen om zijn eigen stem te laten horen. Daardoor transformeert hij zijn bestaan als vertaler van woorden van anderen. *Hij verzint een personage om te ontdekken wie hij zelf is* (416), verdiept zich in de rol en betekenis van herhalingen in het leven en zoekt uit wat het leven nog de moeite waard maakt als het alleen uit herhalingen bestaat. Wat natuurlijk niet meer het geval is als hij gaat schrijven over Fontaine: schrijven is jezelf spiegelen.

²⁰ Zie hiervoor uitgebreider: *Leiden van de ziel* (psuchagōgia) of met taal je eigen illusies sturen?

Zo lees je hoe een auteur in zijn verbeelding een romanpersonage, handelingen, context en een plot bedenkt en daar min of meer achter aan schrijft wat hij voor zich ziet aan ervaringen in het leven van dat personage. Soms ook letterlijk iets afwijkend van iemand of van een geografisch bestaande plek die past in het verhaal en die je de woorden levert. Door de lijn van Simon (Leyland) naar Louis (Fontaine) ga je bijna vergeten dat Simon Leyland zelf al een door Pascal Mercier bedacht romanpersonage is en Pascal Mercier een auteursnaam is die door Peter Bieri als filosoof (descriptieve metafysicus) bedacht is. Dit zijn – elk op zich weer verder uitvouwbare - lagen waarop je je met de woorden die (voor Mercier/Bieri) gewicht hebben uiteen kunt zetten. Daar kom ik nog op terug.

Eerst volg ik nog een andere weg aan de hand van die woorden zelf²¹.

‘Een man in een innerlijke vesting, vrij: het zou een mooi einde zijn dat past bij het hele boek’ (379). Dat wordt gezegd over een andere roman *Così fu* (373: *Zo was het*) van Paolo Michelis, maar liefst 1000 pagina’s dik waar 10 jaar aan is gewerkt en die via Simon uiteindelijk ook gepubliceerd wordt. Waarvan je als lezer denkt: nog zo’n romanpersonage en nog een manuscript. Misschien staan die voor een andere versie van *Het gewicht van de woorden* of voor een ander manuscript van Mercier die voor hem zelf het bewaren waard is. Zoals gebeurt met Francesca Marcheses manuscript over het personage Chiara Palladio, een andere figuur in het boek, via wie Simon in contact komt met Paolo Michelis.

Kern van de roman is ‘de schok van de verstreken tijd’ (389), het ouder worden en de diagnose dodelijk ziek zijn. Maar dat laatste blijkt een medische misser, waardoor Simon ineens weer een leven heeft dat doorgaat, terwijl hij zich probeerde te verzoenen met de dood. Simon evalueert de ontwikkeling van zijn innerlijk (zie vrijheid; maar ook de stilte die hij in de dom van Milaan vindt) in brieven die hij richt aan zijn 11 jaar eerder overleden vrouw Livia. Zij stemden overeen in een ondeelbare intimiteit (258), woorden die precies bij hen pasten, alleen bij haar had hij nooit woorden nodig, en als woorden nodig waren pasten ze precies bij de gevoelens.

Deze roman valt ook te interpreteren tussen de twee polen innerlijke vesting en verstreken tijd. Met dezelfde nadruk op de rol van taal, op het precies gebruiken van woorden die de ervaring recht doen. Zoals elke dichter en elke romanschrijver die in het boek aan het woord komt, ook probeert te doen. Met een hoofdrol voor Russische emigranten vertalers maar ook voor Pavese en andere beroemde auteurs die uiteraard vertaald moeten worden.

Dan is er nog een derde mogelijkheid van interpretatie van deze roman via Google Maps. De geografie en infrastructuur: de Londense tube en de kanalen, de pont en de kade in Triëst, de vliegvelden en niet te vergeten de straten, huizen en kantoren. In Triëst en Londen met uitstapjes naar Padua en op het eind naar de Luberon (Merindol – let op de rol van Camus’ graf in Lourmarin).

²¹ Meer analytisch en kwantitatief ben ik alle angst en liefde passages in het boek gaan opzoeken. Uitwerking volgt later. Zie voor Bieri als descriptief metafysicus hoofdstuk 12 Rede: zes benaderingen (*wat ik niet begrijp*)

En je zou zelfs nog het boek enkel kunnen lezen op de in structuren gevatte sociale praktijken van drie onderscheiden groepen: mensen in het uitgeversvak, mensen in de witte kaste (medisch) en mensen in de zwarte kaste (juridisch).

De taalspelen van uitgeverswereld, zorg en recht worden gefileerd in hun doorgaande communicatie en interactie tot en met de beslissingen die beroepsbeoefenaren in die taalspelen of linguïstische praktijken nemen. Voor de witte kaste is natuurlijk de gemaakte fout bij het beoordelen van een (verwisselde) röntgenfoto van Simon en de ervaring van dochter Sophia (verpleegster die dokter wordt) de opmaat voor kritische analyse van qua invloed patiënt en buitenwereld uitsluitend taalgebruik. Voor de zwarte kaste praktijken spelen verschillende rechterlijke uitspraken over moord of doodslag (met of zonder motief waarvoor regels ontbreken om die te beoordelen en mee te laten wegen in de strafeis) een rol in het boek. Tot en met een boek over de uitvinding van de staat toe²².

Ofwel – om de levenservaring van Simon Leyland te kunnen stileren worden het niveau van het persoonlijke, het niveau van de uitgeverijsector, het niveau van de zwarte en de witte kaste én van de staat in het verhaal verwerkt om te laten zien hoe taal ‘werkt’. Tot en met de ethische aspecten daarvan, de vraag naar verantwoordelijkheid geven en nemen (is de strafeis rechtvaardig als je de motieven wel zou kunnen meewegen?). Deze roman heeft descriptief metafysische analysekwaliteit, is literatuur én praktische filosofie. Hoe vervang je in praktijken woorden die niet goed meer werken door betere woorden die de werking van praktijken verbeteren? Een boek voor mensen als Wiebes of de mensen bij Toeslagen (zie Casus Toeslagen in de bijlage bij # 1 Leven). Tot slot:

Wat levert de roman als je de inhoud ervan helemaal legt langs de literaire auteurs als Joyce (die een standbeeld heeft in Triëst), van Proust, Camus en allerlei anderen die openlijk of bedekt ter sprake komen? Wiens woorden voorbeelden zijn voor de precisie waarmee Mercier probeert deze roman te schrijven. Pavese noemde ik al. Een ezelsoor in mijn exemplaar van Pavese, *Het leven als ambacht*. Dagboek 1935-1950 (1953; 1980):

3 december 1938

Al lezend zoeken we niet naar nieuwe ideeën, maar naar gedachten die we zelf al hebben gedacht en die in het geschrevene worden bezegeld.

²² Uitwerken: de veranderkundig interessante typering van de ‘witte kaste’ (medische zorg) en de ‘zwarte kaste’ (juridisch domein) en vele andere op de huid van de huidige samenleving geschreven waarnemingen.

Intermezzo Tussen fictie en filosofie: Graham Swift, *Moeders Zondag* (2016)

Het schrijven van dit slot essay over angst en liefde in leven en [fictie] is vaker door de tijd ingehaald. Dit keer²³, is het ingehaald worden in welertermen een soort 'erop en er over'.

Het vertelsel *Moeders Zondag* van Graham Swift (1949) is een compacte terugblik op het moment dat een dienstmeisje (Jane Fairchild) schrijfster wordt. Het is 1924, het decor is klassiek Engels met landhuizen en mensen die gewend zijn bediend te worden en mensen die gewend zijn de ander volgens diens regels te bedienen. De verliezen van vaders en zonen in de Great War zijn nog vers. Eerst krijgt de lezer in honderd bladzijden een romance met tragische afloop. Daarin ervaart Jane vrijheid in de zinnelijke liefde met de zoon van een 'upper class' familie. Ondanks het standsverschil en ondanks het feit dat haar minnaar op het punt staat te gaan trouwen met iemand van zijn stand. Het langdurende moment van bewust door haar ervaren vrijheid – waarin ze op allerlei mogelijke manieren andere levens en scènes 'schrijft' - valt samen met zijn dood bij een verkeersongeluk. Maar dat weet ze dan nog niet.

Het interessantste deel van dit vertelsel voor 'Dubbellevens' komt na pagina 116. Dat is de reden voor dit intermezzo tussen II Fictie en III Filosofie. We lezen over de ouder dan 90 jarige Jane Fairchild de schrijfster, een succesvolle ook, nationale trots. Haar grote succesboek heet *In je geestesoog*, 'haar meest ronduit seksuele boek'. In Swifts vertelsel staat wat Jane als schrijfster in interviews nooit zal vertellen. Zoals over die romance met tragische afloop. Ze vertelt wel over Joseph Conrad, over het lezen van *Youth, Heart of Darkness* en *Lord Jim*. Swift verdubbelt op die manier de schrijver van fictie en het genre vertelsels en komt dan met bij de volgende teksten:

(schrijver willen worden door de indruk van de veranderlijkheid van woorden). Een woord was geen ding, nee. Een ding was geen woord. () Was alles dan nog maar één groot verzinsel? Woorden waren als een onzichtbare huid die al het bestaande omhulde en er realiteit aan verleende. Toch kon je niet zeggen dat de wereld niet werkelijk zou bestaan als je de woorden afschafte. (116, 117)

Bij al deze woorden – vertelsel, verhaal, zelfs vertelling – leek op de achtergrond altijd een vraag naar de waarheid een rol te spelen. () En dan was er nog het woord 'fictie' () dat helemaal niets te maken leek te hebben met het woord waarheid. () Toch kon iets wat duidelijk een en al fictie was, tegelijkertijd een en al waarheid zijn – en dat was de kern en het mysterie van dit alles. (149)

(door te begrijpen dat Conrad een hele nieuwe taal had moeten leren om te kunnen schrijven had ze begrepen wat zij ook zou moeten doen, een taal, dé taal vinden) (154)

Het ging erom dat je trouw was aan het leven zelf, het ging erom dat je, al zou het je nooit lukken, de essentie te pakken kreeg van wat het betekent om te leven. Het ging om het vinden van een taal. En het ging om trouw zijn aan de realiteit, het ene was slechts een gevolg van het andere, dat veel dingen in het leven – o, zo veel meer dan we denken – helemaal niet verklaard kunnen worden. (157, 158)

²³ Op 20 februari 2021 hoor ik dat Britta Böhrer zojuist de roman *De juiste houding* heeft gepubliceerd. Die lijkt te gaan over werkelijkheid en schijn in politiek juridisch opzicht.

III Filosofie

5 Filosofisch kader: een indruk
ervaring van het niet identieke, andere
existentiële modus
taal en bewustzijn

6 Constellatie van angst en liefde ervaringen
cognitief / discursief / ethisch / esthetisch
leven – bewustzijn – cognitie - waarden

III

Inleiding Swifts vertelsel in het Intermezzo zet de filosofische reflectie in het teken van de verhouding van taal tot de dingen of de wereld. Zoals in veel andere literatuur. Na een recapitulatie komen eerst filosofische voorkeuren ter sprake en een compacte behandeling van emotie in de filosofie. Vervolgens komen Plato, Gadamer, Adorno, Bertram, Hacker aan bod. Lyrische constellaties en neo-existentialisme sluiten dit deel af. Het is lang (30 p.), dus je bent vast gewaarschuwd.

Uit het voorgaande komt, zoals verwacht, geen modelmatrix te voorschijn voor de analyse van ervaringen van angst en liefde. Daarvoor ontbreken de variabelen, parameters en data. Uiteraard kun je kwantitatief de reële ervaringen van angst en liefde en de als 'raak ervaren' passages in fictie, verzamelen en analyseren. Ook kunnen uit elke roman de twee of drie filosofische ideeën van de auteur gehaald worden om vast te stellen welke benadering nou meer of minder voor komt. In elke werkwijze blijft onzekerheid meespelen. Zelfs bij modelbenaderingen, de onzekerheidsmarges bij de aanpak van corona laten dat zien. Wat dichterbij de behandelde angst en liefde ervaringen schrijft Scheepers (2021) dat mensen nou eenmaal ingewikkeld zijn. Daarom pleit ze voor het loslaten van modelbenaderingen in de psychiatrie. Ook als je de hele psychische kant buiten het verhaal over ervaringen van angst en liefde laat, zijn ervaringen van ingewikkelde mensen op zich al complex genoeg.

Eerst een recapitulatie op hoofdlijnen

Deel 1 over leven sloot af met een samenvatting van 'dubbellevens'. Na deel 2 over fictie moet het eraan toegevoegde nog worden verwerkt. Voor de filosofische reflectie in dit 3^e deel zetten we daarom een en ander nog eens op een rijtje.

In dubbellevens²⁴ met de trefwoorden geestelijke vrijheid, innerlijke stem, schijn produceren, zijn er passieve en actieve voorstellingen van het eigen en een ander leven dat altijd ook mogelijk is. Bij het leven met anderen heb je beelden nodig van een 'ander' leven. Literatuur, fictieve ervaring, breidt die voorstellingen uit, biedt eilanden van ander leven, soms ook toevluchtsoorden, naast het reële leven dat in gebaande, vertrouwde paden verloopt. In verhalen beleef je mogelijkheden via de 'echte' ervaringen van de fictieve personages. En van hen 'hoor' je ook meer van hun innerlijke stem dan in het echte leven met andere mensen. Je verkeert met fictieve personages op een andere voet, als aan elkaar verwante

²⁴ 22 januari 2021. Ander toeval: op 15 januari zag ik ook voor het eerst de trailer van de film 'Doubles Vies' uit 2018. Met Binoche. Later die avond hele film bekeken. 'Nouvelle nouvelle vague' poging met veel 'intellectuele' gesprekken over boeken, schrijvers, 'tekst' door mensen die in de transformatie van uitgeverswereld naar digitale mediawereld zitten. Hun affaires in een 'post-truth' realiteit. Halverwege had ik genoeg gezien. Zie ook Sternstunde Philosophie, SRF Kultur, 'Doppelleben. Der Reiz des Geheimen', 4-11-2019. Zie ook SOKO Leipzig aflevering 'Doppelleben' (2002) (serie loopt nog steeds, sommige acteurs doen al bijna 400 afleveringen mee).

zielen. Als lichamelijke geest met een ziel en taal kun je je voorstellen wel tot zo'n leven in staat te zijn. Bij verzinsels van romanschrijvers heb je concrete beelden van mogelijke levens.

Literatuur biedt een schat aan schaduwtekst, aan fictieve ervaring van angst en liefde. Als je zelf geen gepassioneerde vertaler bent en je geliefde is geen uitgeversdochter uit Triëst, beleef je nooit wat Simon Leyland in *Das Gewicht der Worte* (Mercier, 2020) beleeft. Door het 'herkennend' lezen van zijn emoties in angst en liefde en in deze roman zelfs óver de laatste grens van de dood heen, beleef je het verhaal daadwerkelijk als een tweede leven, als een ander bestaan. Zo kan literatuur je ook een andere cultuur laten meeleven (Kobe, *De vrouw in het zand*). Of leer je dat kunst je via schoonheid in contrast tot de realiteit je in staat stelt tot levende transcendentie en daarmee tot liefhebben van de sterfelijke, beperkte wereld (Camus, *De mens in opstand*, 1951, 2010, 261). Auteurs gebruiken het dubbellevens perspectief steeds weer. Matt Hayes verzint in *The Midnight Library* (2020) 'tussenlevens' van Nora Seed. Uit pure uitzichtloosheid maakt ze op haar 35^e een eind aan haar leven. Daarná beleeft ze andere mogelijke levens die ze had kunnen leiden en die als boeken in de 'Midnight Library', de wereld tussen leven en definitieve dood, te vinden zijn. Aanrader.

Literatuur (fictie) werkt in dubbellevens betekenisvol omdat iedere mens uit twee bestaat, een fantasie-ik en een reëel-ik. Het fantasie-ik kan een belevingswereld ervaren die louter uit fantasieën bestaat en realiteit kan worden. Dominique Aury, die eigenlijk Anne heet, doet in haar jeugd het voorwerk voor wat ze later als Pauline Réage in *Histoire d'O* opschrijft als uitdrukking van de beleving van liefde in het reële leven met vrouwen én mannen.

Het fantasie-ik zegt ook: er bestaat een beste variant van jezelf die je vooral dóór en bij anderen gereflecteerd ziet. Hoe ze op je reageren, op het beeld dat ze van je krijgen en teruggeven. In liefdesrelaties maakt dat proces de kern uit van waarom het liefde wordt. Dan ontmoet je voor even of langer de beste, die ander die je kunt zijn, vergeleken bij wie je nu bent, maakt die tastbaar. En dat is wederkerig. Misschien hoort het schrijven van dagboeken en liefdesbrieven bij het spel van je reële-ik en je fantasie-ik. Bewust woorden geven aan wat je door anderen – in je emoties van angst en liefde – gespiegeld krijgt. In elke ontmoeting met een ander – feitelijk of fictie – kan je een betere versie van jezelf als pianospeler, als kunstschilder, als docent en onderzoeker, als leidinggevende, moeder of vader, als vriend of vriendin tegenkomen. Meester Mok wist het fluitende kind (Herman van Veen) naar de veel beter bij hem passende viool over te laten stappen. Je fantasie-ik ziet bij anderen in de relaties met jou de betere versie van jezelf. Zonder gevoelens van minderwaardigheid zie je het verschil met je eigen verwerkelijking van dat moment.

Misschien is de opvallende vrijheid die je bij opa en oma ziet in hun liefde voor en omgang met kleinkinderen dat er aan beide kanten veel ruimte is voor dat fantasie-ik. Op speelse wijze in het hier-en-nu hoeft alleen dat fantasie-ik te worden gevoed. Aan opa en oma kant is dat een kwestie van leeftijd, van ervaren emoties in de tijd, in het lange verleden en de korte toekomst. Meestal heeft dat spel met kleinkinderen ook effect op activiteiten van het fantasie-ik en reëel-ik tussen opa en oma onderling en met andere mensen die ze 'liefhebben'.

Bij privé en publiek kan het ik, in dubbel opzicht, zichzelf zijn en in het andere moet het rollen kunnen spelen. De een lukt het acteren beter dan de ander. De acteur maakt er zijn vak van, net als de politicus. Emoties en daarop gebaseerde morele oordelen over hoe ver die twee uit elkaar mogen liggen, of zelfs gescheiden moeten zijn bepalen hoe goed dat lukt. Literatuur geeft ook voorstellingen van hoe dat publieke leven zo ongeveer gevoerd moet worden volgens geldende morele en andere regels. Die met enorme dilemma's gepaard kunnen gaan die de romanpersonages in het verhaal meemaken. Of die worden overtreden, de taboes en verboden, tenminste de conventies. Zoals ieder van ons wel eens wil (en doet).

Dat allemaal beïnvloedt de innerlijke stem. De 'talen' waarin die innerlijke stem spreekt, van waarde (ethos) en gevoel (pathos) tot en met concept (logos), geloof en overtuiging. Hoe die er met verlangens, narcisme en sublimaties (wat energie kan opleveren om bijvoorbeeld kunst te maken), geheimen, geluk en lijden en al, uit kan zien. We leiden dubbel levens, we hebben alibi's, ze horen bij wat gewoon leven is, we doen dingen met anderen samen die we zelf en alleen niet zouden doen, we zeggen dingen die we niet hoeven te menen, we misleiden, moffelen iets weg of liegen, als het nodig is. Ambigüiteit is onze tweede natuur. Het dubbel leven van zijn en schijn stelt in staat om verslavingen en andere ongemakken te ontkennen, onzichtbaar te houden of positieve eigenschappen juist heel goed te etaleren. Of om er ongeacht de stroom data en algoritmen over ieder afzonderlijk individu in te blijven geloven dat wij mensen veel méér zijn dan dat. Te blijven zoeken naar de menselijke maat.

Immers, om het met Watson ('Elementary my dear Watson', Sherlock Holmes) te zeggen: 'Man's mind cannot pose problems that man's mind cannot solve'. Overigens zei Marx hetzelfde maar dan zonder 'mind'.

5. De filosofische kaders

Dit filosofische deel geeft een bij mij en het onderwerp 'passende' reflectie. Samenvattend zijn uit de in beide voorgaande delen behandelde angst en liefde ervaringen zeven kernpunten te filteren. Feiten zijn dat niet, maar zoals Holmes, de held van het deductieve redeneren al zei, gaat het niet om de feiten: 'facts always convince, it's the conclusions drawn from facts that are frequently in error'. Deze reflectie probeert uit de reflectie een paar goede conclusies te trekken over 'angst en liefde in leven en [fictie]'.

1 Existentieel gezien loopt elk individu een eigen pad in de leegte (dubbelleven, fantasie-ik, reëel-ik) en in reële en fictieve ervaringen van angst en liefde, afhankelijk van tijd van leven en dood, aard van de contexten, aan- of afwezige anderen en van hen of anderszins (socialisatie, mimesis) aangeleerde angst en liefde.

2 Angst en liefde ervaringen krijgen via lichaam, taal en bewustzijn, via situaties of werelden ('extended') een uitgangspositie en een richting maar 'behoren' ook reeds 'toe aan' die wereld (vanzelfsprekendheid).

3 Ervaringen van angst en liefde in het echte leven en in de literatuur vormen een geheimschrift waarin betekenissen van angst en liefde staan waarover we met onze innerlijke stem kunnen spreken.

4 De meest fundamentele angst is de existentiële angst niet door de anderen als ander erkend te worden. Liefde is nou juist het vermogen om in iemand de beste voorstelling van 'een ander te zijn' te zien en tegelijk de kwetsbaarheid van iemand te erkennen.

Federica Gregoratto

Uiteraard is het (vertaalde) interview met Federica Gregoratto niet vergeten. Dat moet je wel gewoon af en toe herlezen om tot je door te laten dringen wat zij uit haar filosofisch onderzoek naar liefde al met ons deelt. De punten die haar recht doen en die ik (meestal) met haar deel zijn:

Mensen zijn in liefdesrelaties wederkerig in staat de ander in het 'volledig anders zijn' en in hun kwetsbaarheid te zien en te erkennen

In liefdesrelaties krijgt het actuele beeld van 'zelf' een voorstelling van hoe die in de toekomst kan worden (actualiteit/toekomst) en die voorstelling is ook een eigen wens (= illusies)

De liefdesrelatie is levensvatbaar zolang betrokkenen die illusies in stand kunnen houden en het vreemde aan de ander tot op zekere hoogte 'ongekend' blijft

Door 'het andere' van het 'zelf' en heden/toekomst verdubbeling hebben liefdeservaringen bevrijdingspotentieel (zelf acceptatie, vertrouwen, vrijheid uit erkenning van afhankelijkheid) en ontsluiten ze ethische (waarden) en esthetische ruimten

Zowel in positieve als in negatieve zin roept liefde gevoelens (schaamte, angst, vreugde, verdriet) op, maar is zelf geen gevoel

Filosofie is van belang voor het begrijpen van leven en liefde, maar beide blijven door hun potentieel (zijn met illusies) het verstand en het begrip (oorzaak, werking) te boven gaan

5 Met de in liefde wederkerige voorstelling over hoe de ander 'het best' kan zijn werkt een wereld van schijn productief die is inbegrepen in de werkelijkheid. Bij angst is ontbreken van erkenning van hoe de ander is eveneens schijn productie.

6 Het vertrouwen van de ander in iemand vermindert de gevoelde existentiële angst en vergroot tevens de kans op bevrijding van sociale conventies die voorschrijven hoe angst of liefde 'voelen', wie of wat je daarvoor nodig hebt en met welke woorden je daarover communiceert.

7 Dat vergroot ook de mogelijkheden in het zelfontwerp, in relaties met anderen en met de wereld. En binnen ieder van die het productieve gebruik van angst en liefde ervaringen in 'duurzame geestelijke, betekenisvolle lijnen'. Als onderdeel van de kunst van het balanceren tussen licht en donker.

Vergelijk ze met enkele punten uit het interview met Gregoratto (pdf).

Een filosofie van dubbellevens bestaat niet. Deze paragraaf is een poging om puzzelstukjes filosofisch op de juiste plaats te krijgen.

Natuurlijk heb ik voorkeuren voor 'soorten' filosofie. Daarvan zoek je als eerste uit of die passen bij het onderwerp. Mijn 'innerlijke stem'

begint altijd bij één vast (gezet) punt. Dat punt is dat, hoewel filosofie niet anders kan dan

met begrippen opereren²⁵, ze als wijsgerige activiteit in een niet-conceptueel geheel vervlochten is. Wil je verkeerd gebruik van begrippen voorkomen, dan heeft filosofie de opdracht om dat niet-conceptuele geheel niet tot begrippen te reduceren, maar wel – op de haar eigen wijze, als het niet-conceptuele, in de reflectie mee te nemen. Van dat geheel hebben we het hier slechts over angst en liefde ervaringen, zowel de reële als in fictie. Die zijn naar hun aard onbepaald en daarom door filosofie niet volledig conceptueel analyseerbaar. Maar hoe moet de niet-conceptuele rest daarvan dan tot ‘spreken’ komen? Die niet-identificerende manier van vervlechting met het geheel geeft filosofie nog een andere opdracht: als ze daarin slaagt kan ze in een gebureaucratiseerde, kapitalistische, technologische maatschappij de richting van de conceptualisering (identificering, reïficatie) veranderen (Adorno, *Negative Dialektik*, (1966), 1982, Einleitung). Rationeel (‘Eingedenken der Natur im Subjekt’) zijn kan vanwege de vervlechting van conceptuele werkwijze en het geheel in filosofie niet om mimesis – zoals esthetische ervaring van angst en liefde in kunst, c.q. in literatuur – en om ‘Exakte Phantasie’ heen. Daarmee kun je ook – voor jou, voor anderen – schijn met onwenselijke effecten leren herkennen en vervangen door ‘beter bruikbare’ schijn. Bijvoorbeeld over onze autonomie.

Onder meer Honneth (2005) denkt in deze lijn door, tegen verkeerd gebruik (reïficatie) van concepten en woorden in, mede op basis van Cavell. Die vindt erkenning (acknowledgement) een voorwaarde voor het kennen van een ander ‘innerlijk’. In een oorspronkelijke en waarachtige praktijk van mens-zijn verhouden mensen zich existentieel betrokken en zorgend tot zichzelf, de ander en de wereld. Reïficatie wijst op het verlies van vermogen tot die betrokkenheid. Zelfs niet meer in afwijzende zin van wat iemand doet of laat.

Erkennen is een voorwaarde voor kennen, van kunnen weten wat goed is om te doen. Aristoteles zegt dat het voor praktische wijsheid (phronèsis, het goede leven) van belang is om in vriendschap met je zelf te kunnen leven. Ik vertaal dat in naar je innerlijke stem kunnen luisteren. Sociaal-ontologisch (zie kernpunt 2 boven: ‘reeds toebehoren aan’) ziet Honneth drie mogelijke gedaanten van de verhouding tot het zelf, de ander en de wereld:

- Cognitivismen begrijpt de verhouding tot onszelf en tot onze gemoedsbewegingen als de verhouding tot een te kennen object;
- Constructivismen stelt dat het inwendige leven tot stand komt doordat we ons in gedrag voor de andere uiten;
- Expressivismen veronderstelt dat ik mijn emoties de moeite waard vind om ze tot uiting te brengen; de eigen innerlijke bewegingen zijn het waard actief ontsloten te worden als zelfbevestiging (Van de Putte, 2006, 822 e.v.).

Wees gerust. Dit is zeker geen mainstream in de mogelijke filosofische denkwijzen, hoewel er velen mee bezig zijn. Andere benaderingen – voor wie bijvoorbeeld innerlijke stem onzin

²⁵ Voor wetenschap als virologie is conceptueel denken een noodzaak. Zie het werk van Jaap Goudsmit. Zeker in een tijd waarin de nood om werkende oplossingen hoog op speelt terwijl veel gezag is afgebroken, vertrouwen weg is, machts- en belangenposities legitiem gebruikt worden. Dus allerlei dilemma’s met ethische consequenties ‘hardhandig’ opgelost worden en nieuwe problemen veroorzaken. Aan het begin gemaakte fouten wegen steeds zwaarder, en die fouten zijn al lang gemaakt. (Het virus blijft. Debat De Balie tv 9-2-2021).

is - gebruiken we net zo goed. Misschien komt er daardoor in dit 3^e deel veel meer filosofie langs, dan strikt nodig.

Bedenk daarbij dan: filosofen zijn met slakken te vergelijken. Ze laten een slijmspoor achter waardoor andere slakken nóg langzamer vooruit komen. Bovendien staan ze erom bekend het tegen iedereen, zelfs God, op te durven nemen (kader). Wil je dat niet meemaken, sla dan deze paragraaf over.

Somerset Maugham, *The Judgment Seat*

If the truth must be told he (God, hr) was in a bad humour. A moment before there had come up for judgment a philosopher, deceased full of years and honours, who had told the Eternal to his face that he did not believe in him. It was not this that would have disturbed the serenity of the King of Kings, this could only have made him smile; but the philosopher, taking perhaps an unfair advantage of the regrettable happenings just then upon Earth (WO I, hr), had asked him how, considering them dispassionately, it was possible to reconcile his All-Power with his All-Goodness. "No one can deny the fact of Evil," said the philosopher, sententiously. "Now, if God cannot prevent Evil he is not all-powerful, and if he can prevent it and will not, he is not all-good." This argument was of course not new to the Omniscient, but he had always refused to consider the matter; for the fact is, though he knew everything, he did not know the answer to this. Even God cannot make two and two five. But the philosopher, pressing his advantage, and, as philosophers often will, drawing from a reasonable premise an unjustifiable inference--the philosopher had finished with a statement that in the circumstances was surely preposterous. "I will not believe," he said, "in a God who is not All-Powerful and All-Good."

(tip: lees de ontknoping!)

Nog een persoonlijke noot.

Nadenkend over bovenstaand filosofisch uitgangspunt zie ik een mogelijke relatie met mijn meest fundamentele angst namelijk die voor het onbekende. Die angst versterkt de neiging om het onbekende (angstreductie) gelijk te maken aan wat je al kent. Tegelijk besef je wel dat je dan het gevaar loopt iets niet te kunnen aanzien als wat 'werkelijk' is. Wat hetzelfde is als een té grote mate van irrealisme, van een vlucht in het slechts fictieve. Waar ben je méér bang voor? Werkelijkheidsverlies of het onbekende dan maar recht in de bek kijken? Dit filosofisch uitgangspunt bevrijdt mij van die neiging tot identificering en maakt mij realistischer dan ik (uit angst voor het onbekende) vanuit mezelf ben. Die filosofische houding voorkomt dat de basisangst voor het onbekende dominant is bij het bepalen van wat 'werkelijk' is. Dat filosofisch uitgangspunt om 'door de mazen van het conceptuele net' te kijken om realistisch te zijn, lijkt opvallend op wat liefde 'doet': liefde als doorlopend experiment met het andere van de ander. Liefde 'werkt' alleen als het open staat voor wat het zelf niet is.

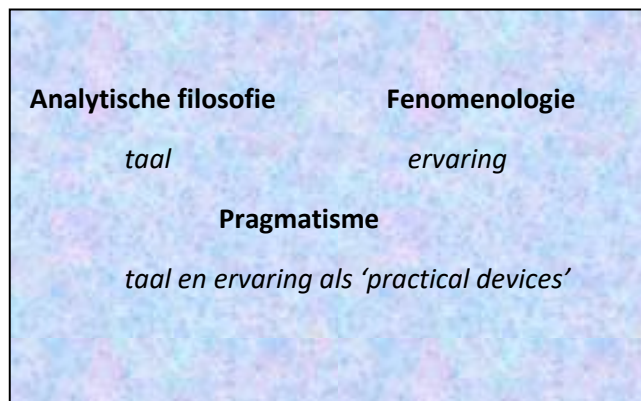
Elk vertrekpunt kan je bij tijd en wijle ook flink dwars zitten. Soms wil je gewoon je vertrekpunt wel eens 'weg' doen en vervangen. Om nieuwe mogelijkheden te krijgen die je in het in de loop van je leven aangetrokken 'uiterlijk van het innerlijk' niet hebt. Elk project, ook over angst en liefde, is een poging om iets te veranderen aan de eigen 'inkeping in en uitsnede uit' zijn (en schijn). Om het

vertrekpunt te verdiepen of zelfs een nieuw begin te vinden qua ideeën en taal. Op mijn

leeftijd weet je echter dat je je 'zelf' in elke transformatie van lichaam, zelfbewustzijn en taal, in elke context weer mee neemt en tegenkomt. Dat is de noodzakelijke essentie van bestaan. Ondanks alle opties die je voortdurend hebt, want contingent is het allemaal ook. Zodanig dat er nooit een sluitende conceptuele redenering over of causale verklaring voor te geven is. Daar raken logos, mythe, geloof en lyriek elkaar, in zijn en schijn. Het blijft schipperen met de ambivalenties die het dagelijks leven (handelen) kenmerken.

Wat valt er bij dit onderwerp te doen met filosofie?

Bij filosofie is het altijd eerst de vraag: welke filosofie? Uitgaan van een innerlijke stem bijvoorbeeld is op zijn zachtst gezegd omstreden. Daarmee maak je filosofische problemen die er in het echt helemaal niet zijn. Die moeten dan eerst gediagnosticeerd en opgeruimd worden. Zeggen tegenstanders, zich baserend op Wittgensteins taalfilosofie.

Taal is uiteraard al heel lang onderwerp van filosofie, met in de 20^e eeuw een hoogtepunt in de analytische filosofie. Een bijzondere wending in de jaren '70 van de vorige eeuw is wel van belang voor het angst en liefde onderwerp. Dan wordt het pragmatisme van Rorty die claimt met de epistemologische traditie (Descartes, Kant) te breken, zeer invloedrijk. Onder meer wordt de scheidslijn tussen zijn en schijn, feit en fictie, wetenschap en literatuur, tussen werelden en 'teksten', verder dan ooit tevoren²⁶ opgerekt. Over Rorty en over consequenties van zijn pragmatisme is in die jaren veel discussie, o.a. met Taylor en Williams. Die verwijten Rorty juist in die epistemologische traditie gevangen te blijven (zie *Reading Rorty*, 1990, 274, n. 14). In *Truth* laat Blackburn in historisch filosofisch perspectief zien waar Rorty maar ook Wittgenstein, mits juist begrepen, goed en niet goed voor zijn geweest (2006, 151 e.v.).

Hermeneutisch en fenomenologisch georiënteerde filosofen zoals Gadamer en Ricoeur bewegen zich, vanuit een andere traditie, in datzelfde gebied van taal, tekst, werkelijkheid. Hermeneutici gaan eveneens richting praktijk of praxis, zoals Bernstein (1986, 94-115) bij Gadamer aantoont. Dat is geen exclusief domein van analytici of pragmatisten.

Het sindsdien op praktijk liggende accent lokt overigens nu reacties uit met typeringen als 'tirannie' van praktijk. Alsof we het over niks anders meer kunnen hebben. De discussie tussen analytische filosofie, pragmatisme en fenomenologie, met op de achtergrond Nietzsche, Wittgenstein, Heidegger, blijft verder buiten beschouwing.

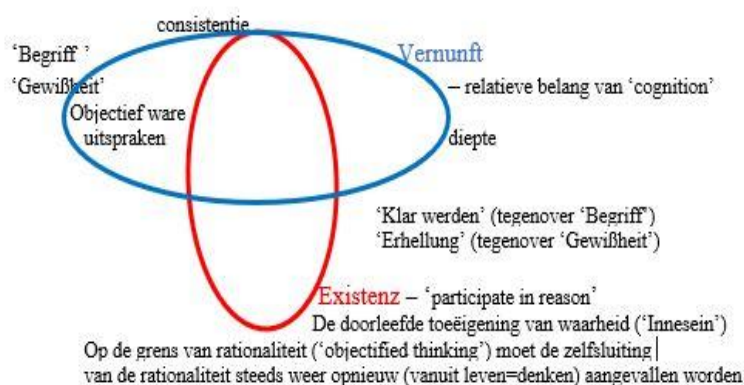
Waar begint de filosofische beschouwing in de existentiële modus?

In het bestaan in het Niets voltrekt zich het historische proces van de zelf rationalisering van mensen via lichaam, geest, taal en situationele kenmerken. In het algemeen bevorderen filosofische en wetenschappelijke benaderingen dat proces in de afgelopen eeuwen gestaag.

²⁶ Dat is een regelmatige herhaling van zetten, zoals de vroege romantiek al tegenkracht van Verlichting was.

We weten en kunnen steeds meer op steeds kleinere onderdelen en interveniëren ook met toenemende precisie op elk van die onderdelen van lichaam, geest, taal en contexten. De mens in zijn wereld is 'als machine' of 'systeem' steeds beter uit elkaar te halen en weer in elkaar te zetten om ongewenste gevolgen te blokkeren en gewenste gevolgen te realiseren. Alles wat we weten gebruiken we recursief bij de instandhouding van de soort en ons 'zelf'. In elk stadium van die zelf rationalisering steunen we daarbij ook op kunstzinnige producten van de 'geest', zoals bijvoorbeeld muziek (Bach) en literaire vormen. Fictieve personages in hun werelden, de supermensen bij Ayn Rand of bij Lee Child, horen daar ook bij. Wat fictie is (Huxley, *Brave New World*, 1932; Orwell, 1984, 1949) wordt gaandeweg meer realiteit en weer tot fictie verwerkt (McEwan, *Machines zoals ik*, 2019). Angst en liefde inbegrepen.

Jaspers, Ruimte van rede en existentie

Jaspers' opvatting over filosofie als zelfopvoeding in de ruimte van rede en existentie (zie h. 12 van *wat ik niet begrijp*) vormt de basis van de existentiële modus. Mensen nemen deel aan, dankzij conceptuele arbeid mogelijke, ware uitspraken (oorzaken,

werking) over fenomenen. 'Bestaan' betekent ware uitspraken op doorleefde wijze toe-eigenen. Betekent bij Jaspers tegelijk de zelfkritische houding op je nemen om de rede niet te laten verstarren of te versmallen tot louter formele, reductionistische activiteit. De (eigen) wijze van kennen, het culturele kenapparaat, voortdurend te onderzoeken om verdedigbare standpunten te kunnen innemen in altijd conflictrijke, met anderen gedeelde praktijken.

Emoties als angst en liefde zorgen voor 'doorleefde toe-eigening' van wat in lichaam, bewustzijn, taal en context 'waar' is en van waarde is in het bestaan. Zelfbewustzijn is het resultaat van je in de wereld zijn en niet het transparante begin van leven waarmee je een zelf 'ontwerpt' vanuit de best mogelijk denkbare principes. Zelfbewustzijn en daarmee zelfbepaling (je leven), betekent veel werk. Het woord *zelfbewustzijn* biedt ruimte aan emoties én innerlijke stem als complement van redeneervermogens. We ervaren een bij een straffe NO wind gemeten temperatuur van -10° als een gevoelstemperatuur van -15° . Zo registreert zelfbewustzijn op het niveau van concepten, redeneringen en feiten én op het niveau van 'innerlijke stem' en emoties (angst en liefde) 'wat het geval is'. In *de tijd van leven* ligt een laag van 'innerlijke stem' en emotionele ervaringen onder de feiten en data, onder de in ware uitspraken vervatte kennis van de wereld. Op een bijzondere – niet verstandelijke, niet discursieve - wijze informeren innerlijke stem en angst en liefde over een voor elke 'menselijke' wereld onmisbare culturele en sociale waarde over de aard van relaties onderling: vrijheid. Zoals trouwens ook in hardlopen van kinds af aan het gevoel van vrijheid wordt herkend (Costello, *Academy Street*, 2014, 19). Wat te denken geeft over de

verbanden tussen liefde voor wijsheid, liefde voor hardlopen (bewegen) en vrijheid²⁷. Met als antipode daarvan angst (geestelijk en lichamelijk belemmerd of gevangen).

Fictie in combinatie met de innerlijke stem, biedt het non discursieve karakter van gevoel een geschikte vorm voor talige verwerking van 'informatie'. In de fenomenologische traditie is Summa (2019) in haar duiding van fictieve en reële ervaring van emoties (i.c. van angst en liefde) bruikbaar. De fictieve ervaringen zijn op hun eigen manier echt en rationeel en komen – als reeds intersubjectief – in het gecombineerde zelfbewustzijn als objecten samen met reële ervaringen. Fictieve ervaringen breiden de mogelijkheden van zelf ervaring en zelf bewustzijn uit en ze voeden het tot voorstellingen (fantasie) in staat zijnde deel van het bewustzijn van de wereld, ook in zijn reële objecten. Bovendien geeft literatuur aan die fictieve ervaring van angst en liefde een vorm als expressie van een bepaalde manier van leven (levensvorm). Ook dat breidt de mogelijkheid uit van voorstellingen over hoe je zelf je leven wilt invullen, mogelijkheden kunt zien in de reële situaties waarin je je altijd bevindt. Een leven te leiden van jouw keuze, op de rand van conditionering (biologisch en cultureel) en vrijheidsgraden samen met anderen (die angst of liefde in je met zich meebrengen).

Fenomenologie beschrijft ervaringen (in de 1^e persoon) tegen de achtergrond van een ervaringshorizon, anders zouden het geen ervaringen kunnen zijn. Daarom is fenomenologie geschikt voor de beschrijving van ervaringen van angst (zeker vanaf Kierkegaard) en liefde. Fenomenologie integreert bovendien het lichaam in de wijzen van omgaan met de werkelijkheid (inclusief filosofische). Voor de soldaat in Atjeh, op jacht naar rebellen “geblindeerd met tot moed beklede angst” is die lichaamservaring een andere bron van informatie dan voor de dokter die “rug naar de vijand, diep in de jungle tussen water en slaapziekte, lepra en dood” in een lemen hut rusteloos opereert (de Kat, *De eeuw van Dudok*, 2016, 112, 113). Mensen kunnen in dansen, hardlopen of piano spelen ervaringen van angst en liefde uitdrukken. In die lichamelijke uitgedrukte ervaring ‘denkt’ het zelf op niet of voorbewuste wijze: ondergedompeld in de lichamelijke activiteit die het denken overneemt (trance bijvoorbeeld)²⁸. Hoe dan ook zijn ervaringen vol interpretaties, een deel wordt in een discursieve vorm getransformeerd.

Zelfbewustzijn die de waarde van vrijheid erkent is tevens bewustzijn over de bereikte vrijheid van en samen met de anderen. Die waarde (norm, hoog of laag) betekent dat zolang anderen niet vrij zijn niemand dat is. Alleen maar in de ander, het andere, in afhankelijkheid

²⁷ Hanna Vandenbussche, professioneel atlete én gepromoveerd filosoof (de passies bij Descartes en Pascal).

²⁸ Het raadsel ‘denken’: is dat alleen een werkwoord of meer dan dat? De jongen die zijn arm bij een ongeluk is kwijt geraakt leert zijn prothese besturen door de handeling te ‘denken’, de zenuwimpuls wordt omgezet in met de prothese iets vastpakken. De stem van het doofstomme kind wil ook naar buiten, die leert denken in gebaren. Zoals Charles Aznavour zingt en gebaart in *Mon émouvant amour* (Palais des Congrès, 1987, op 35.30: Tu vis dans un silence éternel et muet,
où je traduis tes regards et lis dans tes sourires,
interprétant les mots que tes mains veulent dire
dans ton langage étrange qui semble être un ballet..
Un émouvant ballet que tu règles pour moi
de gestes fascinants qui ne sont jamais les mêmes
et quand du bout des doigts tu murmures je t'aime,
j'ai l'impression parfois comme entendre ta voix..
Mon amour, mon amour, mon amour,

van anderen, kan ik bij mezelf zijn (vrij zijn), leven bepalen als vrij zijn (autonomie). Ervaringen van angst en liefde vragen om verbeelding van de mate waarin sommige mensen vrij en andere mensen onvrij zijn²⁹. Een ander kenmerk van zelfbewustzijn is dat dat mogelijkheden biedt tot negatief dialectisch denken (Adorno). Door naast concept, argument en redenering met gevoel verder te denken, met empathie bijvoorbeeld voor andermans lijden, en met mimesis (zoals in de kunst) wordt voorkomen om het andere te identificeren, gelijk te maken aan wat het zelf is.

‘The normal user of any developed language can be said *to have reasons* for feeling the emotions’. Juist omdat angst en liefde (emoties) door taal in sociale waardesystemen, in symbool gedrag en geloofssystemen, zoals religie en ideologie, de pure biologisch bepaalde overdracht van betekenissen kunnen overstijgen, is ook de grammaticale analyse waardevol (Hacker, 2018, 78, 79). Maar je moet ook nog iets vinden van de waarde van de *bedenksels* om angst en liefde ervaringen te interpreteren in het leven (ervaringshorizon) dat je leidt.

Verschillende filosofische benaderingen van emotie

Voor filosofische benaderingen van angst en liefde ervaringen is *De liefde van Alcibiades* (Pott, 1992) een rijk startpunt. Emoties worden op een voor de jaren '90 in de filosofie karakteristieke wijze behandeld, tegen de achtergrond van eraan voorafgaande concepties. Na eeuwen worsteling met de vraag of emoties iets te betekenen hebben in de filosofie, nestelen emoties zich op het eind van de 20^e eeuw in het hart van de rationaliteit. *De liefde van Alcibiades* legt het accent op de lotgevallen van logos en pathos in de geschiedenis van de filosofie en niet zozeer op de emoties. Pott hanteert een nieuwe vorm van filosofie beoefening met gewijzigde opvattingen over de verhouding van denken en werkelijkheid. In het bijzonder worden de rationaliteit van het emotionele en analoog daaraan de gevoeligheid van het denken geherwaardeerd. Pott documenteert de diepgaande verandering in de toenmalige legitimatiekrisis van de filosofie. Wittgenstein speelt daarin een rol van betekenis (o.c., 46, 63), net als Rorty. Analyses van de taal van emoties staan afwijzend tegenover de traditionele metafysica ('afbeeldings' denken; twee werelden).

Pott ziet emoties als geïntegreerde gedrags- en kennissystemen (168, 169). Of, in termen van de internationaal erkende emotietheorie van Frijda, als 'belangenbehartigers'. In de wending naar 'cognitie' worden emoties rationeel: ze informeren ons op een belangrijke wijze over onze relaties met anderen en met andere werelden. Maar voor de emoties angst en liefde maakt Pott een opvallende uitzondering (o.c., 83, 84), die blijven onredelijk.

Hoofdstuk VI 'Acties en passies' gaat over liefde. Bij Plato is Eros de bemiddelaar tussen het goddelijk en het menselijke. Vooral aan de opwaarts (naar het goddelijke) en neerwaarts (naar het menselijke) gerichte beweging geeft Pott passende filosofische interpretaties. Pott ziet geen benaderingen die aansluiten bij het bemiddelende van Eros tussen die twee. Begrijpelijk vanwege de toenmalige sterk antimetafysische trend. Wittgenstein wordt gebruikt om zich te kunnen afzetten tegen de transcendentale subject of 'bewustzijn' benadering gebaseerd op Kant. In het praktiseren van de transcendentaal grammaticale

²⁹ Over vrijheid (en onderdrukking) is veel debat. Zeker nu (recent: Vrouwen voor Vrijheid; anderen met vrijheid in het vaandel). Zie Honneths opvatting (o.a. *Freedom's Right*, 2014) over sociale vrijheid en de noodzaak tot sociale reconstructie van instituties en praktijken. Vrijheid is de essentiële waarde voor velen.

benadering op het terrein van de emotiefilosofie maakt Pott (begin jaren 90) sociaal deel uit van een groep in aanzien en aan invloed winnende academici die zich via deze benadering richt op terreinen als beleid, arbeid, psychologie, maatschappij, etc.³⁰.

Pott ziet Wittgenstein³¹ als representant van de ‘cognitieve wending in de emotiefilosofie’ (55)³² en wel op grond van daaraan door hem onderscheiden kenmerken als *hun reflexieve structuur* en hun intieme band met *taal*. William James speelt bij Pott (1992) een belangrijke rol en ook daarna houdt Pott zich verder met James en met belichaamde emoties bezig.

Recente artikelen gaan over James als neurofenomenoloog (2013, *Tijdschrift voor Filosofie* 75/1) en ‘Why bad moods matter’ volgens James (2017; *Philosophia* 45). Daarin worden fenomenologie en pragmatisme verenigd. Met daaruit deze passage waarin de emotie van angst, opgevat als ‘disconnectedness’, en liefde, opgevat als een vorm van ‘connectedness’ en dus als het tegenovergestelde van angst - een rol speelt:

Deep negative moods are much more unsettling in their effect on our perceptions, thoughts, feelings, and our overall state of mind than positive moods. They obstruct habitual ways of thinking and acting in the world, and shake us out of our comfortable position. There is a lonesome quality to bad moods. In a state of anxiety one feels uncanny, thrown back on oneself; entities within the normal world become indifferent, everything sinks away, and there is no way back to the comfort of social life anymore. Existential phenomenologists have pointed out that such experiences of disconnectedness are an opportunity to catch a deeper, more philosophical understanding of the very nature of a person’s being in the world – which is precisely why they were referred to by Heidegger as Grundstimmungen.

Like Heidegger, James considers negative feelings such as deep anxiety or Angst to be more ‘metaphysical’ than most other feelings. Angst makes us aware of inner tensions in our self-understanding, as he illustrates in the Varieties, memorizing his own experience of existential panic in the asylum where anxiety took the form of a nightmarish delusion, similar to seeing a demonic ghost that kept haunting him for months, maybe even years. What dawns in this ‘reverse religious experience’, as James called it, is the possibility that reason and truth are ultimately without foundation, that human life is nasty, brutish, and short; and there is no escape: ‘.....that shape am I’. Angst discloses the tragic character of human experience itself, in a naturalistic universe where God is dead or silent.

Is jouw benadering ook antimetafysisch?

Zeker niet. Met zelfbewustzijn dubbel leven is durven leven met noodzakelijke metafysische verzinsels. Bij *De liefde van Alcibiades* van Pott is al opgemerkt dat ze geen oog (meer) heeft voor de bemiddelende rol van Eros. Als we terug gaan naar het allereerste begin van filosofie en Plato’s tekst over liefde is te zien hoe onmisbaar fictie is bij realisme, bij gevoelig denken, kennen, oordelen en afstemmen in het bestaan(sontwerp) en zelf een ‘soort’ realiteit is. Die tekst laat zien dat in fictie het mythische wordt bewaard in een wereld waarin ‘menselijke

³⁰ De Vries 1977, afrekening met Berger & Luckmanns sociaal constructionisme, overstap naar Wittgenstein, Nu noemen we dat ‘influencers’: publieksfilosofen wiens middelen geen doorwrochte verhandelingen meer zijn in ‘eigen’ tijdschriften, maar op social media ventileren van opinie ‘rakende’ standpunten in kopieerbare stijlen.

³¹ Potts benadering van Wittgensteins *Tractatus* gaat niet over afbeelding in de zin van Janik en Toulmins (1973) of Rentsch’ (1985) interpretatie, maar over de daaraan tijdens Wittgensteins leven in de Wiener Kreis gegeven interpretatie waardoor Wittgenstein zich zo miskend bleef voelen.

³² Een recent artikel (Akagi, 2017) geeft een overzicht van de huidige ‘cognition border wars’ en van de posities die verschillende, v r uiteenlopende, botsende stromingen in de strijd over het concept ‘cognition’ innemen.

maat' een waarde blijft en betekenis houdt (zie Gadamer's *Kleine Schriften* over zowel Goethe als over mythe). We kunnen niet zonder fictieve personages die alle natuurwetten en sociale conventies met gemak lijken te kunnen overstijgen. Fictie is basismateriaal voor de 'geest', zoals waterstof dat voor het heelal is. De bijlage bevat een beknopte toelichting op achtergronden van mijn metafysische houding (zie ook Vanheeswijck, 2015).

Op bestaan in het Niets reageren mensen op talloos verschillende wijzen. Een reactie is rationeel fysicaïstisch (materialistisch): het zijn van mensen wordt materieel bepaald en that's it. Een andere reactie gaat door in het teken van zelfbewustzijn, geest of ziel en duikt steeds dieper in zichzelf (autonomie, het absurde, authenticiteit; imaginair, idealistisch, bewustzijn verruimend). Zie vanaf de jaren '50 psychedelica; Huxley's *The Doors of Perception*, 1954; tussen wat we weten en wat we niet weten; tussen hemel en hel; en: Castaneda's boeken (o.a. *The Teachings of Don Juan*, 1968). Zie verder over de waardering van het zelf en zelfperfectie *The Perfectibility of Man* (Passmore, 1970), *Zen and the Art of Motorcycle Maintenance* (Pirsig, 1973), *The Culture of Narcissism* (Lasch, 1979) met als slot van het lege, zinloze 'ik' *The Saturated Self* (Gergen, 1991). Daarbij in de tijd flankerend en steeds luider aanzwellend postmodernisme in de hele ethiek en esthetiek (de Fransen; grote verhalen zijn gebaseerd op absolute waarden en leiden tot grote tragedies). Bij elkaar ontstaat er vooral veel experimenteerterruimte met de regels in taalspelen (discursiviteit, performativiteit) en voor oefening in situationeel geldige waarden. Heel verstandig overigens allemaal, gezien de aard van door onszelf gecreëerde werelden.

Met als voorlopig hoogtepunt nu, een relationeel in digitale spiegelpaleizen opererend fluïde (*Homo Deus*) mens qua zelf-, mens- en wereldbeeld. Die kan met neurale netwerken en kunstmatige intelligentie veel vooruitgang in het bestaan boeken – bijvoorbeeld door de data over virussen te kunnen modelleren zodat we daar meer greep op krijgen en minder bang voor hoeven zijn. De in zijn eigen wereld steeds meer op God gelijkende perfecte mens. Een 'gamer' in elk taalspel, in elke wereld waar men toegang toe heeft of liever gezegd door middel van technologie in ingebouwd is. Een bijna non human die aan techniek 'als zichzelf' betekenis ontleent omdat dat hem in staat stelt zich in mogelijke werelden, die met name virtueel zijn, te bewegen. De triomf van de schijn waarmee het onderscheid tussen schijn en realiteit – zowel in bewustzijn als in taal – niet langer op de oude manier bruikbaar is.

Werkend met de metafoor van dubbellevens en met bij menselijk bestaan onvermijdbare illusies (zijn en schijn) richt ik daarom filosofische reflectie op de verhouding van taal en bewustzijn ten opzichte van wat wij in de tijd als wereld ervaren. En op angst en liefde.

Taal en bewustzijn (1) Gadamer

Mensen schrijven over de ervaring van tijd, wat leven is (existentieel fenomenologen). Eén van hen, Gadamer, schreef de tekst 'Wieweit schreibt Sprache das Denken vor' (1970). Die filosofische 'schaduwtekst' wint qua inhoud en qua vorm van filosofie-beoefening met de

jaren aan betekenis. In 1970 was Gadamer zelf 70, ik 21; *Wahrheit und Methode* (1960)³³ bestudeerde ik op mijn 28e. Waarmee veel Heidegger en Hegel eveneens ‘binnen’ kwam.

In het artikel reflecteert Gadamer krachtig op een dan nog nauwelijks tot de wetenschap doorgedrongen of als maatschappelijk relevant ervaren probleem. De vraag in hoeverre taal het denken voorschrijft (titel) koppelt Gadamer aan het grote probleem dat de hele aarde tot een fabriek wordt gemaakt. Waarmee de voorspelbare vernietiging dreigt van zowel de bestaansvoorwaarde van mensen als van mensen zelf. In 1970. Toen alles nog z’n ‘redelijke’, verzuilde en industriële maatschappij-gangetje ging. Met geperiodiseerde cao-strijd, stakingen en fabrieksbezettingen, met repressieve tolerantie ten opzichte van antiburgerlijke protesten van de burgerlijke jeugd. De informatiesamenleving complexiteit was nog ver weg.

Vijftig jaar later is Gadamers reflectie over gevolgen van wereldfabriek en consumptiemoraal voor het menselijke bestaan bevestigd. Uit de feiten blijkt de ‘mondiale fabriek’ slechts een facet van het hele probleem te zijn. De wereldfabriek en het eigenlijke probleem zijn veel groter dan wat Gadamer zich er in 1970 bij voorgesteld kán hebben. Taal, bewustzijn noch geschiedenis en techniek waren zo ver. Wij weten dat inmiddels ook alleen maar dankzij allerlei disciplines die vanuit specialistische invalshoeken het hele ‘systeem’ probleem van alle kanten steeds diepgaander bestuderen. En dankzij praktisch gerichte oplossers en – soms ook nog effectief werkende - oplossingen die het probleem op basis van de kennis van mechanismen daarin, voortdurend ‘reframen’. Geen kennis zonder macht van taal.

Maar terug naar de tekst van Gadamer. De filosofisch interessante kwestie die hij aansnijdt aan de hand van de vraag of de hele aarde tot fabriek wordt gemaakt is of wij ons werkelijk in de onheilsvolle ban van taal bevinden en daarom dit ‘noodlot’ over onszelf afroepen.

Die vraag is door en door aan de eigen tijd van Gadamer gebonden én tegelijk een algemeen menselijke vraag. Aan de eigen tijd gebonden gaat die vraag over de toenmalige ideologie opvattingen die Gadamer wil bestrijden. Algemeen menselijk luidt de vraag: als mensen zich van andere dieren onderscheiden door taal en rede (waardoor we onder meer patronen herkennen) en door dingen als werktuigen, machines (en tegenwoordig webplatforms) te bouwen, wat zegt dat dan? Ze zijn noodzakelijk bezig met interpreteren van betekenis tegen een almaar verder wijkende achtergrond van blijvend niet weten (wat en hoe), van niet kunnen maken en niet kunnen uitspreken. En met voortdurend verbeteren van niet weten, niet kunnen maken, niet kunnen uitspreken. Een oneindig proces.

Degene die de vraag stelt wordt – ook door eigen sterfelijkheid – aan tijd gebonden, en dat beperkt ons denken en spreken. Op een échte vraag weet je het antwoord niet, zegt Gadamer daarom terecht. Want een vraag waarvan het antwoord bekend is, kan al door domkoppen beantwoord worden, is geen vraag meer. De vraagsteller ziet zich geconfronteerd met een open veld van mogelijke antwoorden en het enige criterium waarmee het gekozen antwoord kan worden beoordeeld is of het een redelijk antwoord is.

³³ 3-3-2021 Het past in filosofie als zelfopvoeding én in de hermeneutiek om nu opnieuw tijd te nemen voor het herlezen van *Wahrheit und Methode*. De betekenis van een tekst *voltrekt zich* door het actuele lezen.

Gadamer bevestigt dat wij ons in voorgevormde schemata van taal een wereld toe eigenen. Daarmee voegen wij ons in in het begrip dat er al van de wereld is en in de maatschappelijke communicatie (hergebruik van reeds geordende data, interpretaties en patronen). Tegen de deconstructivisten van ideologieën houdt Gadamer staande dat deze invoeging niet alleen als een eenzijdige belemmering van denken en spreken gezien moet worden. Maar dat in het spreken het ene woord tot het andere leidt en daardoor ons denken uitbreidt. We leren de eindeloze tekst over de wereld niet uit ons hoofd 'opzeggen' – want dat is het tegendeel van spreken. Wie iets opzegt weet al wat er komt,

‘unser Sprechen ist nur Sprechen wenn wir das Risiko eingehen, etwas zu setzen und seinen Implikationen zu folgen’ (92).

Het misverstand over taal dat Gadamer in dit artikel aanpakt is de opvatting van taal als een bestand, als een vaststaande set van woorden en zinnen, van begrippen, meningen.

‘Sprache ist in Wahrheit das eine Wort, dessen Virtualität uns die Unendlichkeit des Weitersprechens und des Miteinandersprechens und die Freiheit des Sich-Sagens und Sich-Sagenlassens eröffnet’ (92, 93).

Taal is de generatieve en creatieve kracht waarmee alles wat wij aan taal en interpretaties al in de wereld aantreffen, de conventies en de last van ‘frames’ (‘Vorschematisierungen’) die dat met zich meebrengt, dat geheel steeds weer opnieuw kunnen laten stromen (‘verflüssigen’) (idem).

‘Wir denken in Worten. Denken heißt, sich etwas denken. Und sich etwas denken heißt, sich etwas sagen’ (86).

Zo simpel is het. Je bent wat je denkt en zegt. Gadamer blijft tot slot vasthouden aan de zelfstandigheid van denken ‘tegenover’ taal – en als dat menselijke denken door iets wordt gekenmerkt (Gadamer, 87):

‘dann ist es eben dieser unendliche und nie endgültig zu etwas führende Dialog mit uns selber’ (). Es ist unsere Spracherfahrung, unser Hineinwachsen in dieses innere Gespräch mit uns selber, das immer zugleich das vorweggenommene Gespräch mit anderen und das Hereinholen anderer in das Gespräch mit uns ist, worin allein sich uns die Welt in allen Erfahrungsbereichen aufschließt und ordnet’.

Zo, daarmee is ook de ‘innerlijke stem’ ingepast in een wijze van filosofie beoefening en definitief vrij gemaakt van psychologische betekenissen. In die filosofische benadering van taal kan ik alle (mij eigen gemaakte) taal en interpretaties, alle conventies en ‘frames’ (‘Vorschematisierung’) laten stromen door de generatieve en creatieve kracht van taal te gebruiken in het *verder* spreken en *met elkaar* spreken. Om samen beter te begrijpen.

Taal en bewustzijn (2) Bertram

Na Gadamers benadering van taal en denken, stap ik nu over naar Georg W. Bertram (1967). Eerst komt kort zijn mensbenadering aan de orde [A], daarna zijn opvatting over taal als

medium in zowel kunst als in algemene zin [B], met afsluitend zijn voorstel voor reactualisering van 'Geist' in de traditie van Hegel [C].

[A] Bertrams mensbenadering

Klassiek filosofisch wordt de mens, in onderscheid van het dier, wel als een 'gebrekkig wezen', als een 'nog niet bepaald dier' voorgesteld. Er zijn mensen die in deze opvatting geloven. Een alternatief is de mens als 'redelijk' dier. Een eigenschap die een steen of een boom niet heeft. Dat is zeker waar. Een mens kan wel over een thermometer als reëel object denken, maar de thermometer kan niet denken: 'ik ben een thermometer' noch kan de thermometer aan mij als object denken. Daartegenover kan ik wel denken 'ik ben geen thermometer, ik ben een zelf'. Dat kan dankzij de lichaam-geest-taal kwaliteit zelfs 'registreren' hoe warm of koud het hier is. Dat bracht iemand ongetwijfeld ooit op het idee om een thermometer te ontwerpen. Waarmee het 'redelijke dier' ook een in zijn eigen cultuur opgenomen wezen blijkt dat gebruik maakt van cultuur.

Maar voor Bertram schiet ook de term van mens-zijn als 'redelijk dier' tekort omdat daarmee de kenmerkende onbepaaldheid van mens zijn niet gedacht kan worden. Dat kan wel als je de realisering van redelijkheid in historisch perspectief plaatst. Mits je daarbij scherp oog houdt voor de neiging van de redelijke praktijken om te verstarren. Dus alleen in zelfkritische praktijken kan de rede zich realiseren (vergelijk Jaspers). Zo komt Bertram op het punt aan waar hij filosofisch een belangrijke opdracht ziet:

Selbstkritik zu durchdenken. Sie kommt, so argumentiere ich, nur dadurch zustande, dass man die eigenen Überzeugungen und das eigene Handeln an dem misst, was man für bedeutungsvoll erachtet, wobei das, was bedeutungsvoll ist, selbst in eigenen Praktiken etabliert wird.

Zelfkritische praktijken waarin we de vraag blijven stellen 'wie zijn we', maken de onbepaaldheid begrijpelijk door die praktijken op twee manieren open te houden: naar de wereld én naar de toekomst. (Bertram, *Was ist der Mensch?* 2018; Gabriel, 2020, 31, n. 14)

[B] Bertrams esthetische filosofie en taalfilosofie³⁴

In 'Sprachphilosophie und Ästhetik', (2019) legt Bertram de relatie tussen taalfilosofie en esthetiek, d.w.z. kunst. Je kunt die twee als extern aan elkaar zien en als integraal. Dat laatste doet Bertram. In die integrale taal filosofische benadering zijn *articulatie* en *explicatie* nauw verweven ('verschränkt'). Met deze taal filosofische positie onderscheidt Bertram zich van pragmatistische taalfilosofen, waartoe hij ook Hacker rekent (zie kader)¹.

Taal heeft betekenis door de onderscheidingen (*articulatie*) te gebruiken die taal je aanbiedt en die in de tijd overdraagbaar zijn (verleden, heden, toekomst). Daarmee kun je een volgende zet in een taalspel doen. Taal dankt betekenis echter ook aan *explicatie*, het kunnen thematiseren van articulaties. Articulatie in taal slaat op het dankzij uitdrukkingen

³⁴ Bertram schreef in 2006 het boek *Sprache und das Ganze*. Ook leverde hij een bijdrage aan het *Handbuch Adorno* (2011, 405 ff), 'Metaphysik und Metaphysikkritik', (o.a. Adorno en Levinas)

(proposities) kunnen gebruiken van onderscheidingen die in de wereld al werken. Daardoor krijgen wij vat op de structuur van de dingen waarmee we dagelijks bezig zijn.

De op Wittgenstein gebaseerde grammaticale analyse van concepten in The Passions van Hacker (2018), het 3^e deel van de tetralogie over 'human nature', zit boordevol inzichten. Hacker onderscheidt concepten van concepties. Een concept is een abstractie van het gebruik van een uitdrukking. Een conceptie is een manier van denken. Met de appendix over de geschiedenis van concepties van liefde meegeteld, is dit de omvangrijkste, mij nu bekende, conceptuele behandeling van liefde. Hacker constateert echter dat bij deze emotie in vergelijking tot de andere emoties, de grenzen tussen concept en concepties vaag zijn. Hij reconstrueert verschillende lexicale weefsels, geeft een iconografie en liefst drie connectieve analyses van het concept liefde. Met talloze literaire voorbeelden. Zonder definitief te kunnen worden over het concept.

Vertrouwen en angst worden door hem wel genoemd (309) bij de samenhang tussen verschillende emoties en liefde, maar vrijheid helemaal niet. Ook geeft Hacker geen ingang vanuit de ervaring of leren. Waardevol zolang het vertrekpunt de *homo loquens* is (idem, 272) en liefde een emotie van ons als talige wezens. Zo helpt Hacker mij om nog eens goed naar de geschiedenis van de filosofie te kijken en die opnieuw te waarderen. Uitgeleerd ben je nooit. Van in onze taal aanwezige mythes – zoals de door hem expliciet afgekeurde over 'mind', zelf etc. (Hacker, 2010, 233) - maak ik juist optimaal gebruik voor de reflectie op fictieve en reële ervaringen van angst en liefde.

Hermeneutisch gezien is degene die begrijpt hoe taal gebruikt moet worden daardoor in het bezit van een gestructureerde relatie tot de wereld. Wat je met taal als en in wereld kunt onderscheiden keert steeds op dezelfde wijze terug (voor- achtergrond, aan- afwezig). Door het gebruik is betekenis van taal al van wereld doordrongen. Dankzij die verwevenheid met en in de wereld heeft taalgebruik betekenis. Maar taal is meer dan het correct gebruiken van talige uitdrukkingen. Dat wordt duidelijk door een denkexperiment: waaruit blijkt wanneer je iets begrijpt ('wat is een boom'; 'wat is transcendentale filosofie'?). Niet uit het correct kunnen gebruiken van de woorden die erbij 'horen'. Bijvoorbeeld correct zinnen van Kant (articulatie) opzeggen bij 'wat is transcendentale filosofie'. Pas als iemand die zinnen kan thematiseren (explicatie) blijkt dat hij begrijpt wat transcendentale filosofie is. De volgende stap: bij begrijpen komt het aan op het kunnen thematiseren van betekenis van uitdrukkingen en van de betekenis juist dankzij de verwevenheid met de wereld.

Sprache ist also nur in dem Maße ein Medium des Verstehens, in dem ihre Artikulationen mit der Möglichkeit der Thematisierung verbunden sind. Ich bezeichne die Dimension von Sprache die damit angesprochen ist, als Explikation (67).

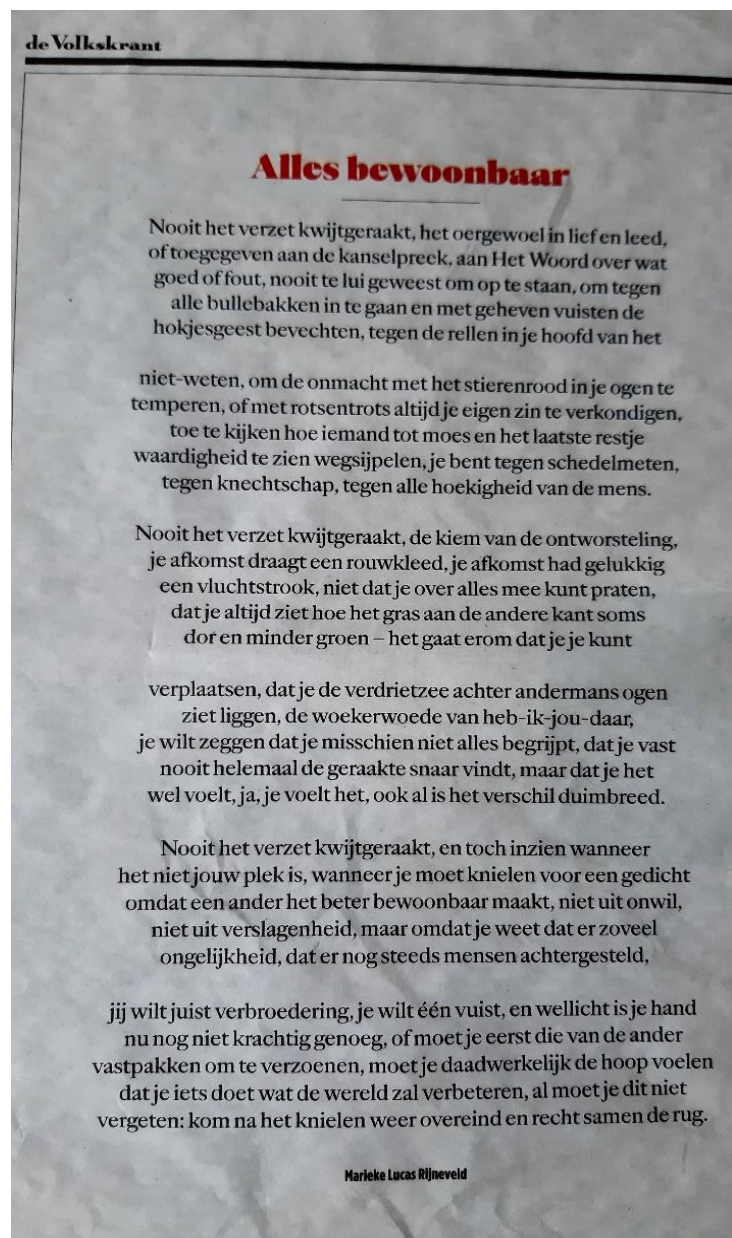
Explicatie heeft twee belangrijke aspecten. Het eerste aspect is de potentie om de relaties tussen taal en wereld te onderzoeken, bijvoorbeeld om zo bestaand taalgebruik te kunnen verbeteren. Het tweede aspect van explicatie is dat door thematisering een subjectief perspectief mogelijk is, bewustzijn kan worden

ontwikkeld (een stem, Cavell). Alle thematisering gaat van individuen uit die daardoor tevens subjectiveringsprocessen in gang zetten. Niet te verwarren met het toekennen van uitspraken en uitingen aan specifieke subjecten.

Explicatie is niet altijd, in alle taalgebruik, nodig. Veel normaal taalgebruik heeft aan articulatie genoeg. Explicatie is wél nodig als er discussie ontstaat, wanneer de manier van spreken zelf onderwerp van discussie wordt bijvoorbeeld. Dus is explicatie steeds als horizon van normaal taalgebruik aanwezig, voor het geval dat er discussie ontstaat of we elkaar niet begrijpen. Maar explicatie is constitutief voor 'sprachliches Verstehen'.

Bertram vat taal in taalfilosofie én esthetiek, in kunstvormen die taal (en niet beeld, dans of muziek) als medium gebruiken, op als medium van wereld-, ander- en zelfbegrip. Taal als medium brengt de vraag mee in hoeverre taal op onnavolgbare wijze doordringt in de menselijke geest en in de verhouding tot de wereld. Bertrams these is dat taal dankzij de al genoemde specifieke twee dimensionaliteit van articulatie/explicatie als medium van kunst kan dienen. In kunstvormen kan taal als medium onder meer als een specifieke vorm van explicatie fungeren omdat daarin het voor articulatie specifieke 'Primat des Aussagesatzes' (proposities) een minder belangrijke rol speelt.

Bertram benadert literatuur als een specifiek van taal als medium gebruik makende kunstvorm. Literatuur is een in taal ingeschreven vorm van vrijheid. Uit literatuur blijkt dat onze door taligheid bemiddelde relatie tot de wereld een moment van zelf thematisering (explicatie) bevat. In literaire teksten ervaren lezers vrije ruimte in talige praktijken. Dat 'werkt' in lyrische constellaties, zoals gedichten, omdat die ons door de thematisering 'vervreemden' van vanzelfsprekende articulaties in taalgebruik. Neem een voorbeeld en probeer maar (HR): de regels van Hesse 'Und jedem Anfang wohnt ein Zauber inne, Der uns beschützt und der uns hilft, zu leben' uit 'Stufen'. Of pak een regel uit 'The Hill We Climb' van Gorman of uit 'Alles bewoonbaar' van Rijneveld (zie kader). Lyrische

Colombetti (2009), What language does to feelings

Language, (), can act on feelings in many different ways. (1) It can merely report (i.e. describe) specific affective experiences that pre-exist verbalization; as such, it is an important tool for interpersonal communication. (2) Yet it can also modify one's feelings. Putting one's experiences into words can help a fuzzy pre-reflective feeling to become explicit, and this passage from the pre-reflective to the reflective level of awareness can trigger new experiences (such as a sense of fulfilment) that further contribute to transforming the original feeling. (3) Language can also act as a device that pulls the mind "from outside", by signposting and recommending possibilities of experience. This power of language has explicitly been acknowledged and exploited for creative-artistic purposes, but it is also (more or less) tacitly exerted in our everyday talk about feelings. As interactive kinds, we are influenced by the way in which we are classified; thus, at any place and time, available emotion labels, most common modalities of emotion expression, and predominant attitudes towards them, are likely to influence our experience and behaviour. Emotion talk contributes to creating niches in which specific feelings can flourish. (5) Ultimately, the capacity of language to mould our feelings depends largely on the easiness with which labels can flag possibilities of experience. Words are cheap ways to make feelings—including complex ones—visible and accessible.

constellaties stellen je steeds voor een vraag naar de betekenis van die tekst en dragen daarmee hun interne structuur over. De tekst heeft een eigen betekenismoment.

Tijd voor een paar conclusies, toegespitst op angst en liefde in leven en [fictie]. Het is taal 'eigen' en dat laat taal zien als ze door kunst als medium gebruikt wordt, om zich door taal van taal te distantiëren. Voor esthetische ervaring waarin taal een rol speelt – literatuur – moet van taal als explicitering ('Explication') en niet enkel als articulatie ('Artikulation') worden uitgegaan. Explicitering heeft twee aspecten: de potentie om vragen te kunnen stellen bij de verhouding van taal en wereld (zie het vertelsel van Swift) en de subjectivering of het bewustzijn dankzij die thematisering. Zie daarvoor ([C]).

Met respect³⁵ meen ik nu het volgende te kunnen zeggen. In literatuur als kunstvorm die taal als medium gebruikt en bijvoorbeeld emoties als angst en liefde thematiseert, gebruiken fictieve personen op voor lezers (thematisering door 'dubbele' subjectivering van fictieve persoon én

lezer) voorbeeldige wijze vrije ruimtes in taalpraktijken. De door lyrische constellaties geleverde betekenis kan zowel verbetering van normaal taalgebruik over angst en liefde als ontwikkeling van een 'eigen' stem of bewustzijn over die emoties bevorderen. En daarmee ook van de werelden waarin ze 'spreken' dankzij articulatie en explicatie. Zo onderbouwt Bertrams taalfilosofie en esthetiek ook de 'innerlijke stem' (zie Gadamer).

³⁵ Bertram waarschuwt taal filosofische onderzoekers van literatuur voor de valkuil zich te beperken tot de semantiek in literaire teksten. Het criterium van fictionaliteit (lyrisch ik, innerlijk taalgebruik, subjectief perspectief) is taal filosofisch eenzijdig en ontoereikend. Het bijzondere van literair taalgebruik is dat daarin het talig materiaal tevoorschijn komt (lyrische constellatie). Uit lyrische constellaties ontvouwt zich betekenis, de constellatie 'levert' de thematisering en subjectivering dóór vervreemding van vertrouwde articulaties: 'Lyrische Konstellationen entfremden uns von sprachlichen Artikulationen die uns vertraut sind' (76).

‘Subjekte verändern sich und die Welt, in der sie leben, durch die Thematisierungen von Sprache, die sie hervorbringen. Auch Lyrische Konstellationen haben dieses Potential’ (72)

Aan de hand van lyrische constellaties is het zelfs voorstelbaar dat we cultureel ‘duurzame geestelijke, betekenisvolle lijnen’ te pakken te krijgen. Hoe? Zie [C].

[C] Bertram, *Hegels Phänomenologie des Geistes* (2017), 19-25

De term geest in ‘duurzame geestelijke, betekenisvolle lijnen’ verdient nog toelichting. Dat is niet de ‘mind’, zoals in de analytische filosofie en in de grammaticale analyse, als belemmering van de analyse van de ‘homo loquens’, ‘de talige mens’ (Hacker, 2013, 11-145).

De rivaliteit met Bertrams opvatting zit niet op de mens als denkend individu, te onderscheiden van bijvoorbeeld een boom of een steen, niet op het ‘redelijke dier’ (zie eindnoot i). Het onderscheidende kenmerk van de mens is zijn onbepaaldheid.

Onder geest wordt verstaan wat Hegel als een gemeenschappelijke praktijk (cultuur producerend en gebruikend wezen) opvat. Met een bepaalde in individuen via internalisering en socialisatie, als groeven in een grammofoonplaat ingekerfde, kennis van wat en waarom van waarde is (‘zedelijk’) en hoe daarnaar te handelen in historisch verschillende situaties. Geest is een weten van de eigen vrijheid in het erkennen van anderen en hun kennis in die praktijk én van de wijze waarop door zelfbegrenzing van de eigen kennis er tegelijk een proces van autonome zelfbepaling (in uiteenzettingen met anderen) mogelijk wordt³⁶.

Bertram komt tot deze formulering na een compacte weergave van de Kantiaanse en post Kantiaanse filosofie, met name over de samenhang van het weten van de zelfbegrenzing van menselijke kennisvormen én het verkrijgen van vrijheid in zelfbepaling (redelijk handelen). Kant zorgt voor de agendering van deze samenhangende vragen, Hegel is de filosoof die probeert om niet langer daarin tekortkomingen te corrigeren (zoals Fichte deed), maar juist daaronder verder vraagt naar de condities voor zulke vragen.

Hegel stelt twee vragen:

³⁶ Via Bertram keer ik terug bij een belangrijke leermeester in de Nijmeegse filosofie-opleiding en vooral zijn manier van filosofie bedrijven met de intentie om anderen te leren zelfstandig te zijn in het filosofie bedrijven: professor Jan Hollak (1915-2003), Zie *Denken als bestaan*. Het werk van Jan Hollak (2010). Hierin o.a. p. 147

(a) Hoe kun je grenzen van kennis begrijpen en in die zin op zelfbegrenzing van het kennen bedacht zijn?

(b) Hoe kunnen epistemische subjecten begrepen worden als vrije subjecten, die in staat zijn om tegenover anderen hun kennisclaims in te nemen en te verdedigen?

Op de (a) vraag beargumenteert Hegel dat we niet enkel uit onze kennis van objecten kunnen afleiden wat de grenzen van ons kennen zijn. Die grenzen liggen in gerealiseerde intersubjectieve contexten van praktijken, waarin wij door anderen als degenen met een bepaalde kennis worden erkend. In plaats van de relatie tot objecten treden de relaties tussen subjecten onderling bij het verkennen van condities voor de grenzen van weten.

Dat erkenningsthema vind je ook al in Fichtes opvatting van vrijheid, maar Fichte ziet die erkenning als begrenzing van vrijheid. Hegel ziet in de erkenning van de ander zelf al een act van vrijheid (en zelfbepaling). Wanneer ik gedwongen ben om de autoriteit van een ander op kennisgebied te aanvaarden is geen sprake van erkenning. Als ik in intersubjectieve interacties tot zelfbegrenzing van eigen kennis in staat ben, realiseer ik daarmee vrijheid.

Für Hegel ist Selbstbegrenzung ein Akt der Selbstbestimmung. Den damit hergestellten Zusammenhang kann man allerdings ihm zufolge nicht ohne den Hintergrund einer gemeinschaftlichen Praxis begreiflich machen. Dies liegt unter anderem darin begründet, dass für die Realisierung von Anerkennung anderer als solcher, die ein bestimmtes Wissen haben, Praktiken erforderlich sind, die in einer Tradition entwickelt sein und in die Individuen hineinsozialisiert werden müssen.

Door gedeelde tradities in met elkaar samenhangende praktijken ('Sittlich') kan Hegel als volgt antwoord geven op de twee vragen:

(Antwoord a) Het weten realiseert zelfbegrenzing doordat kennende subjecten de (conceptuele) structuren die ze gebruiken bij hun kennis van objecten die ze door die structuren 'vatten', daarvan onderscheiden door thematisering van die structuren zelf. (Eine Selbstbegrenzung des Wissens wird dadurch realisiert, dass erkennende Subjekte die (begrifflichen) Strukturen ihres Erkennens von den Objekten, die sie in diesen Strukturen erfassen, dadurch unterscheiden, dass sie diese Strukturen thematisieren.)

(Antwoord b) Daardoor zijn kennende subjecten in staat om hun kennisaanspraken tegenover anderen op een vrije manier in te nemen, doordat zij zowel de aanspraken als de structuren in een gemeenschappelijke praktijk op conflicterende wijze kunnen thematiseren en verdedigen. (Erkennende Subjekte sind dadurch in der Lage, ihre Wissensansprüche anderen gegenüber aus freien Stücken zu vertreten, dass sie diese Wissensansprüche und damit auch die Strukturen ihres Erkennens in einer gemeinschaftlichen Praxis der konfliktiven Auseinandersetzung mit anderen thematisieren und so verteidigen können.)

Bertram ontleent aan deze antwoorden van Hegel het begrip 'geest' als samenvatting. Geest opgevat als een conflicterende gemeenschappelijke praktijk gedragen door vanzelfsprekendheden – dus door praktijken waardoor subjecten binnen een met anderen gedeelde praktijk thematiseren wat ze begrijpen. Die praktijk stelt individuen in staat zich terug te buigen over de structuren van hun kennis en tegenover anderen de positie van hun kennis te verdedigen.

Hegels Projekt ist so tatsächlich als eine »Phänomenologie des Geistes« zu verstehen: Es geht ihm darum, die Konstitution – das In-Erscheinung-Treten – einer Praxis nachzuvollziehen, in der Selbstbegrenzung und Selbstbestimmung zwei Seiten ein und derselben Medaille sind.

Wie gelijkenissen ziet tussen Bertrams eerder uiteengezette benadering van taal en deze benadering van geest, ziet het goed. Zoals daar taal en bewustzijn (of subjectivering) logisch verbonden zijn, zo is hier op het niveau van zelfbegrenzing en zelfbepaling, van 'geest' sprake van een zelfde redenering. Met woorden als innerlijke stem, subject, ervaring, angst en liefde, betekenis, zelfbewustzijn qua doel en kennis, geest bevinden we ons binnen taal. Filosofisch gezien zijn er alleen verschillende manieren om met taal als object, met de werking van taal, om te gaan. Verschillen die leiden tot verschillen.

6. Constellaties (figuraties)

Wat mij betreft staan alle puzzelstukjes filosofisch en anderszins nu op hun plaats. Tussen 'innerlijke vesting' en 'de schok van de verstreken tijd' gebeurt ondertussen van alles. Mijn innerlijke stem werkt dag en nacht door aan het in een passende filosofische reflectievorm gieten van al het voorgaande over angst en liefde. Mede met die innerlijke stem probeer je de 27 problemen waar je dan tegen aanloopt op te lossen, dan wel tekstueel te vermijden of gewoon te verbergen door het er niet over te hebben. Zelfs in strenge wetenschap van ontwikkeling van quantum computers gebeurt dat (Majorana deeltje blijkt toch niet 'aangetoond' door groep Kouwenhoven, is in het nieuws). Wat er in deze paragraaf ook 'op papier' zal verschijnen, er blijft een verschil met wat de innerlijke stem allemaal over angst en liefde in leven en [fictie] zegt. Je zou dat ook de onzichtbare uitdrukking onder de zichtbaar wordende uitdrukking kunnen noemen. Ze horen bij elkaar, maar ze construeren met elk eigen processen en taal, verschillende werelden.

In het essay beweegt zich het zoeken naar en begrijpen van betekenis van reële en fictieve angst en liefde ervaringen heen en weer tussen concepten van angst en liefde (waaronder filosofische bij Pott, Nussbaum, Gregoratto of Hacker), het vertellen van geschiedenissen waarin angst en liefde voorkomen (zoals bij Aury of Palmen, concepties) en persoonlijke ervaringen van angst en liefde in leven en [fictie]. Door die drie lagen is er een waaier aan combinatiemogelijkheden, waarvan de hier in het essay gepresenteerde er maar een is.

Angst heeft in de existentiële benadering een basisvorm: de alles overweldigende angst voor het Niets of voor de altijd dreigend aanwezige schaduwen ervan. Bijvoorbeeld wanneer voor mensen belangrijke elementen van cultuur die houvast ('exoskelet') geven aan hun zelf en hun relaties met anderen (realiteit), verdwijnen of zij die zelf verlaten (zoals een religie).

Zonder cultuur is er inderdaad Niets. Wat natuurlijk maar een bewering is binnen een culturele definitie, een praktijk van 'moderne mens zijn'. Het zo laat 'schijnen' in ervoor beschikbare taal en tekens. Individueel is existentiële angst het gevoel niet door een ander erkend te worden zoals je bent. Voor angst hoeft je alleen maar de straat te observeren. Ouderen vinden veiligheid belangrijk voor angstreductie, politieke partijen trekken er stemmen mee. Iemand met kanker in de palliatieve fase houdt zich groot en is inwendig een bang klein meisje (Melissa Kremer). Filosofen zien doodsangst wel eens als de kraamkamer van het 'zelf'. Door de ervaring tijdens leven van het object (dood) wordt het denken zich ervan bewust het andere, dat nog in ontwikkeling is, te kunnen denken. Het zijn twee kanten van dezelfde ziel. Zo is denken gevangen in zijn en schijn. Met een ingebouwd mechanisme van paradoxen, cirkelredeneringen, en tegenspraken. Toch willen we daarmee de maat kunnen nemen van onszelf en zelf de maat kunnen zijn van al het andere.

Bij gebrek aan een eenduidige formulering van liefde, stel ik een schaal voor met aan de beide uiteinden daarvan liefde als bloederige jacht en als spirituele rite. Bloederige jacht zit dicht bij de natuur, inclusief seks en dood. Spirituele rite bij de eenwording met een God of met het geestelijk 'andere'. Zoals in *Het gewicht van de woorden* een 'woordloze ondeelbare intimiteit' bestaat tussen Livia en Simon. Tussen die twee uiteinden kunnen we allerlei andere typering van liefde plaatsen, al naar gelang de verschijningsvormen, de ervaringen, contexten, geloofssystemen en dergelijke. Liefde als dans der verleiding of als liefdesspel (als landjepik of verstoppertje spelen). Kleuterliefde en kloosterliefde, spiegeliefde (Narcissus) en vertaalliefde (over de dood heen)³⁷. Maar net als bij angst is liefde gewoon op straat of in de buurt te observeren. Dan zie je liefde als het *kunnen aanvaarden van de leercurve* van de ander in zijn of haar anders zijn. Net als bij angst (voor de dood, voor het Niets) heeft liefde een ontwikkelingskarakter. Met leercurves die omhoog of omlaag kunnen gaan, of waar geen beweging meer in zit. Liefde met harmonie en onderhandelingen, macht over de ander, met correcties, irritaties, strijd en verzoening. Voor moderne stellen met eigen levens en carrières, met eigen stress en ontspanningsbehoeften, met tweede leg en verledens met andere partners en kinderen (ook in andere dan heteroseksuele relaties), is dat op dit moment waarschijnlijk de meest 'verstandige' opvatting van liefde. Je hoort het stellen tegen elkaar zeggen, voordat ze ieder in hun eigen auto ergens anders naartoe gaan. Een dynamisch ontwerp van liefde als schild, veilige plek, een dekbed om samen onder weg te kruipen. Of die je samen beleeft bij Requiem pour un fou (d'amour) (zie kader).

A propos de gehanteerde essayvorm. Waarom is die belangrijk bij de filosofie beoefening over angst en liefde in leven en [fictie]? Voor Adorno is het essay de dichtst bij kunst liggende schrijfvorm voor filosofie die conceptueel is maar het geheel waarmee het vervlochten is als het andere, op niet conceptuele wijze probeert te verstaan. Dus past de essayvorm bij ervaren angst en liefde in leven en [fictie] en hun onbepaalde aard. Naast de concepten en concepties van angst en liefde maken ervaringen deel uit van de zelfbepaling (oriëntering, qua stem, thematisering, subjectivering) in het Niets en van de wijze van conceptueel én niet conceptueel 'weten' (wat anders is ervaring?). In de existentiële modus.

³⁷ Zie ook de index van Steinz, 2003, *Lezen etc.* – Liefde en schaduw, en straatvuil, van een dwaas, liefdes perikelen, liefdes schijnbewegingen, Spookliefde, liefde als labyrint

Als je dit – Bertrams onderscheid van articulatie en explicatie in taal gebruikend - begrijpt,

Requiem pour un fou (d'amour) van Johnny Hallyday en Lara Fabian gaat over Grote Liefde. Sterven van liefde of bereid zijn tot een moord omwille van de liefde; 'zijn ogen en mond zijn haar hemel en zijn lichaam is haar leven' (en omgekeerd). Uitbundig en theatraal 'over de top', vol op de emoties 'gespeelde' uitvoering, genoeg voor ontroering over een heel scala van gevoelens van liefde: gevoel gek of ziek van liefde te zijn, te verlangen naar een Grote liefde, te treuren of te sterven om het verlies ervan, etc. In het massale publiek zijn die ervaringen er allemaal, ieder heeft er een eigen verhaal bij. Is liefde wel liefde als het niet in alle registers van het gevoel doordringt, ook waar het pijn doet, waar de eerder erkende kwetsbaarheid van de ander niet zoals verwacht wordt behandeld? Tot aan de meest duistere kant. 'La tendre guerre', door alles heen, zingt Jacques Brel in La chanson des vieux amants. Of 'heel zachtjes, zonder kabaal, scheidt het leven wat geliefden verbindt', Yves Montand in Les feuilles mortes. Over de gelijktijdigheid van zijn en schijn gesproken.

zie je tot hoe ver Hackers concept van liefde reikt. Ervaring en leercurve ontbreken. Afgezien van verschillen brengt hij in zijn drie connectieve analyses van liefde – I categoriale complexiteit, II eigenaardigheden van liefde als emotie, III karakteristieke kenmerken – veel naar voren dat hier ook naar voren is gekomen. Die overeenkomsten versterken elkaar.

Het moment breekt aan om de door de voorgaande delen lopende lijn van 'meest zeggende woorden', 'de spelbepalende as', van leven en fictie tot en met filosofie, op te pakken. Al is dit essay geen lyrische constellatie zoals een gedicht, toont de tekst materieel zelf de betekenis, brengt de thematisering (expliciet) naar boven in de articulatie van 'angst en liefde in leven en [fictie]'. Maar daarvoor is nog een verpakking nodig. We zijn terug bij Adorno.

Zijn negatief dialectische filosofie is ingewikkeld, maar past bij de kritische opdracht om zelfkritisch de grenzen van denken te blijven stellen terwijl we ons zelf 'bepalen'. Een term als 'innerlijke stem' vind je niet in zijn filosofie. Maar via de trefwoorden 'Innerlichkeit', 'Bewußtsein', 'Sexus' (= liefde), 'Spiritualisierung' en 'Sprache' zijn in de *Ästhetische Theorie* bruikbare passages en constructies te vinden voor dit essay over dubbelleven.

Adorno beschouwt het niet kunnen verdragen van schijn, intolerantie ten aanzien van ambiguïteit en onverdraagzaamheid jegens ambivalentie, 'am Ende (weerstand) gegen das Offene, von keiner Instanz Vorentschiedene, gegen Erfahrung selbst', kenmerken van een zwak ontwikkeld 'ik'. Dat probeert daarmee zijn 'functioneren' en vooral zijn narcisme te beschermen. Maar dat is voor Adorno niet het hele verhaal over innerlijkheid, waarvan Benjamin vaak zei dat die hem 'zum Puckel herunter (kon) rutschen'. Er moet iets geestelijks gebeuren ter vermijding van de ideologie waarin innerlijkheid is ondergedompeld: 'Geist () muß in sich gehen, um das In sich negieren zu können' (*Ästhetische Theorie*, 176, 177). Alleen zo kan het Ik zich (met behulp van kunst) verlossen van drogbeelden van een innerlijk koninkrijk. Mooi, wat mij betreft doet die innerlijke stem dat (vgl. ook Heit, 2016, 119,120).

De term ‘constellatie’ van Adorno (en Benjamin) levert de eerder bedoelde verpakking van de door het essay lopende lijn van ‘meest gebruikte woorden’. Essayvorm en constellatie hebben bij Adorno met filosofie en literatuur te maken. Ik volg daarin Sonderegger (2011, 429). Een constellatie is een door mensen geconstrueerd verband tussen objecten met een rol in de oriëntering op zelf, ander en wereld. Een constellatie is een presentatie- en reflectievorm ineen, iets tussen systeem en fragment in. Je kunt ook zeggen: de vorm om uit die beide weg te blijven. Toch is een zekere systematiek nodig, terwijl het nooit meer dan een fragment (een uit een context los gemaakte zin die in een andere context er ineens krachtiger uitziet) te zien geeft. Constellaties geven voorrang aan de objecten, daarmee is constellatief denken op niet-identificerende wijze objectief. Een afvinklijstje van wat zich een constellatie mag noemen, is er niet. Er zijn wel voorbeelden. Kluge gebruikt constellatie in zijn *Das Labyrinth der zärtlichen Kraft. 166 Liebesgeschichten* (2009). Een van de verhalen daarin gaat over Adorno die Luhmann raad vraagt over een (verbroken) liefdesrelatie³⁸.

De voorrang van objecten in de constellatie doet recht aan het conceptuele karakter van filosofie én de vervlechting in het geheel waarvan filosofie deel uitmaakt. Een geslaagde constellatie opent, zoals een sleutelspecialist het slot van een brandkast, de werkelijkheid van objecten zonder reductie tot wat er enkel begripmatig over te zeggen is. Je maakt objecten niet dood, reïficeert ze niet door het concept. Dankzij gelukke constellaties eigenen we ons de werkelijkheid op een niet vervreemd(end)e manier toe. In de overgangen tussen het conceptuele en het niet conceptuele (van concepties en ervaring) spelen metaforen een rol. En kunst – zoals literatuur en haar metaforen van angst en liefde – die in de constellatie is betrokken, geeft via mimesis, toegang tot het ‘andere’ van die objecten.

Constellatief denken brengt concepten, concepties en ervaring van de objecten samen. Je kunt ook zeggen dat het een soort ‘graaien naar de sterren en de zon’ is. Constellatie refereert niet voor niks aan een ‘kosmologische’ stijl. In constellatief denken kun je o.m. gebruik maken van in kunst (literatuur) uitgedrukte metaforen tussen die drie lagen en daarmee van de mimetische capaciteit van kunst tussen natuur en cultuur. Mimesis van kunst (technè) ‘imiteert’ de natuur (physis) en met Aristoteles is mimesis op te vatten als bewerkstelligende, producerende, *scheppende* activiteit (van Peperstraten, 2005, 27; Regtering, 2021, 77)³⁹. ‘In de betekenisruimte van de mimesis staat bij Aristoteles () het uitbeelden voorop’ (van Peperstraten, o.c., 25). Door te zien hoe zijn dan 5 jaar oude broer Lucas leert het Wilhelmus op de piano te spelen (de Jussens zijn voetbalfans, Oranje kwam in 1998 steeds verder op het WK voetbal) kan de drie jaar jongere Arthur dat gaan nadoen en daarmee zichzelf als pianist tevoorschijn brengen. Juist door dat uitbeelden, door het scheppende karakter van kunst is mimesis tegelijk ook een *overgave* aan iets wat het zelf niet is en voorkomt daardoor de identificering, maakt ‘objectiviteit’ mogelijk. Bij louter reproductie (of berekening) wordt mimesis een repressieve kracht, een aanpassing aan het tot ding, tot instrument gemaakte, het dode. Door toevoeging (zie eerder ook ‘Exakte

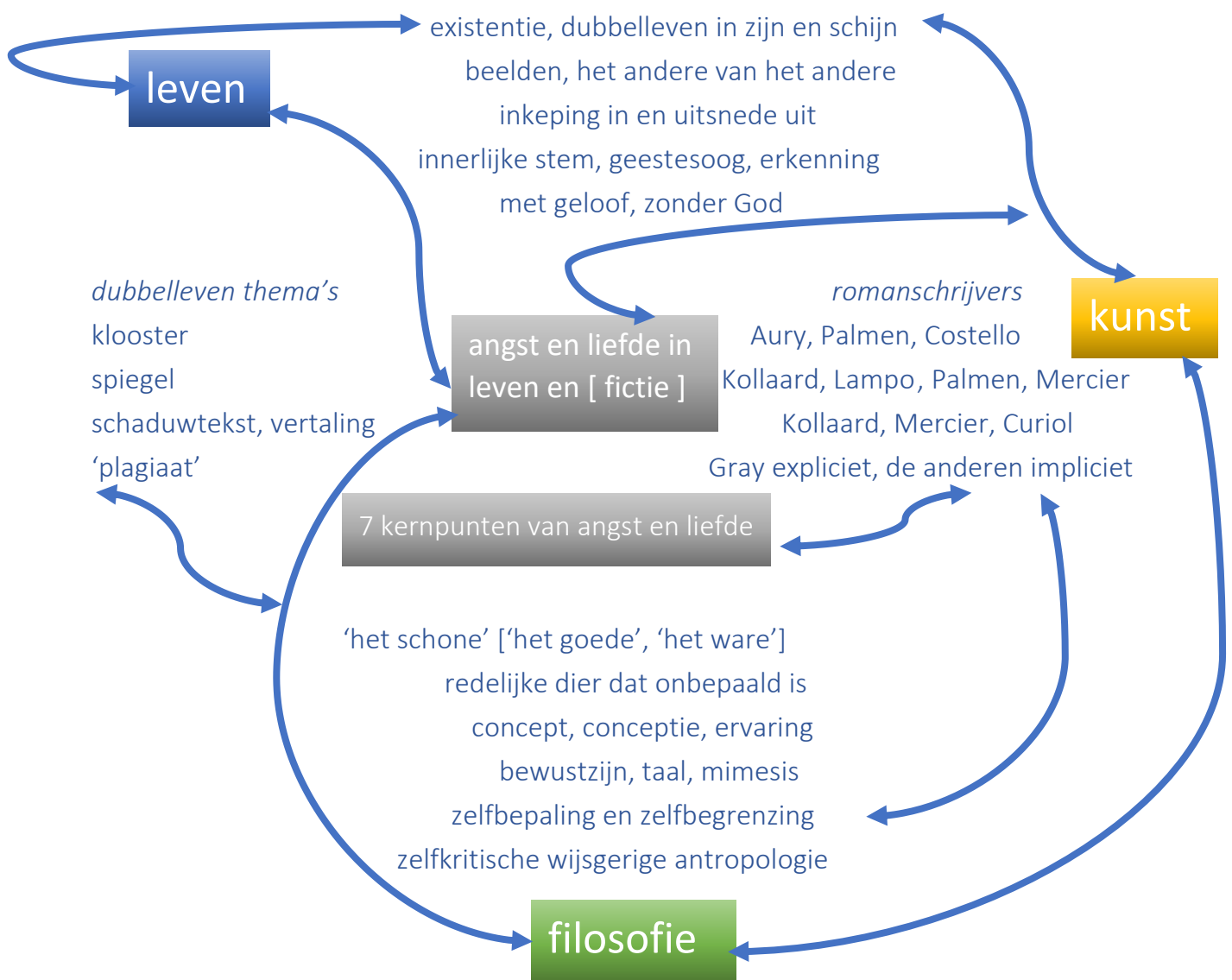
³⁸ Gertjan Schuiling (2019, 523-555, hoofdstuk 29 en 30) heeft in *Meer dan de som der delen* (Kessener en van Oss, red.) uit dit werk van Kluge zeven instructies van constellatief vertellen gehaald (533-536) en het concept constellatie behandeld (547-549). Alsmade de suggestie voor het schrijven van ‘organisatieromans’ gedaan.

³⁹ Daarin komen Adorno en Lacoue-Labarthe dan overeen, in veel andere opzichten (Hegel, subject) niet. Zie ook de masterthesis filosofie van Willemijn Kroese, RU Nijmegen, 2017. Zie ook wikinietbegrijp.nl h.2 | 3.

Phantasie') van fictie aan de constellatie, komt (zoals in lyrische constellaties) de algemene structuur van menselijk leven tot zijn recht.

In een constellatie wordt door toegevoegde fictie een werkelijkheid 'uit te beelden' en filosofisch reflecteerbaar. In de constellatie die het tot nog toe in dit essay behandelde goed verpakt, zijn leven, kunst en filosofie drie vormaanbieders voor de emoties angst en liefde. In elk van die vormen krijgt betekenis vorm van iets (emotie) wat naar haar aard onbepaald blijft. De constellatie biedt evaluatie- en diagnosemogelijkheden ('hoe zit het in dit geval?') en mogelijkheden om nieuwe betekenissen te produceren. Waarmee we de existentiële leegte kunnen vullen. Verander de woorden in de constellatie – bijvoorbeeld vervang Niets als levensovertuiging, de begrippen 'ervaring', 'ziel', innerlijke stem in filosofie en literatuur door andere romans of door film of liedjes – en je krijgt hele andere constellaties.

In de getekende constellatie 'stromen' angst en liefde ervaringen 'door' de getrokken lijnen tussen de respectievelijke 'ruimtestations' (leven, kunst, filosofie) en worden in elk station ook 'bewerkt' (dempen, versterken; leercurve).

Epiloog

Recapitulatie van hoofdlijnen

Je kunt behoefte hebben aan opfrissing van wat je hebt gelezen. Of direct hier terecht komen. In beide gevallen is een recapitulatie wel handig. Achtereenvolgens komen de invalshoek op angst en liefde ervaringen, de definities, de raakvlakken van filosofie en kunst en de eigen aard van dubbellevens in zijn en schijn bij angst en liefde ter sprake. De epiloog sluit af met enkele relativeringen en conclusies.

Literatuur en filosofie is de invalshoek

van het angst en liefde project en van het essay. Hoe werken angst en liefde ervaringen - de reële en de fictieve - door in een leven? Hoe geven ze daar mede 'vorm' aan, hoe laten ze het leven feitelijk met een zekere schijn (een nadenkertje) functioneren en wat betekent dat voor het zelfbewustzijn daarover?

Het essay geeft geen empirisch verrijkte beschrijving of conceptueel verdiepte analyse van reële en fictieve angst en liefde ervaringen. Noch wordt beweerd dat er oorzakelijke relaties bestaan tussen leven 'zoals het is', het medium literatuur en angst en liefde ervaringen.

Maar deskundig zijn we allemaal: iedereen heeft die ervaringen en we 'experimenteren' er allemaal mee. Ze liggen opgeslagen in onderhuidse weefsels en in de 'huid' tussen individuen en werkelijkheden (van mensen, dingen, dieren, planten, sterren etc. - ik beperk me tot relaties tussen mensen) al dan niet versterkt of gedempt door media zoals literatuur. Wat je kunt beschrijven of analyseren aan angst en liefde ervaringen hangt mede af van het mensbeeld dat je hanteert. Onder onze culturele hemel is er ruimte genoeg voor verschillende benaderingen. Ook zonder mensbeeld.

Aristoteles' definities

zijn altijd een goed begin. Aristoteles ziet liefde als iets wat bewustzijn van elkaar vereist, wederzijdse welwillendheid en wederkerigheid. En angst: een pijnlijke emotie die verbonden is met de verwachting van toekomstige schade of pijn. Algemeen gezegd informeren angst en liefde ervaringen je over het lelijke en schone, over het onwaarachtige en waarachtige van de werkelijkheid, van de onderlinge relaties en vooral over onderlinge verschillen. Net als kennis en data je daarover informeren. Ze kleuren en laden het oordeelsvermogen in je bestaan. Uit liefde kan er veel mis gaan. Hondenfabrieken in Oost Europa bevredigen de tijdens corona enorm gestegen vraag naar pups in West Europa. Komt geen dierenarts aan te pas, moederhonden zijn broedmachines, de anderen lijden nevenschade, het verdienmodel is de enige moraal. Het is lelijke werkelijkheid door de onwaarachtige schijn - westerse kinderen die gelukkig zijn omdat ze net als alle andere kinderen een hondje krijgen - waar die fabrieken aan gekoppeld zijn. De tussen aanbod en vraag liggende schakels leven van die schijn én dit zijn, de goede bedoelingen ten spijt. Al komt deze combinatie van praktijk en verkeerde schijn véél te vaak voor op allerlei terreinen, dan is het nóg zo dat we lelijke en onwaarachtige schijn en zijn kunnen corrigeren (zelfs in de momenteel zoveel besproken bestuurscultuur en in gevolgen als Toeslagen).

In de filosofische huisvlijt

kies ik existentieel een uitgangspunt dat het lelijke (zoals onvrijheid, onderdrukking, consumentisme) en het onwaarachtige (woorden die 'lijken' te kloppen) van werelden bekritiseert. Zijn noch schijn zijn dan in orde. Filosofie als activiteit heeft een - marginale -, 'geestelijke', duidende rol van verschillen waaruit ook geschillen voortvloeien. 'Geest' als in een concrete praktijk uitwisselbare maar meestal botsende standpunten over zaken die voor ons van belang zijn. Filosofie zet tegen het lelijke en onwaarachtige van de werkelijkheid 'exacte verbeelding' in. Daar ligt een raakvlak met literatuur of kunst. De filosofische reflectie levert een bij het onderwerp en bij mijn innerlijke stem passende interpretatie van angst en liefde ervaringen op. Zoals Hercule Poirot al zei: 'One must always seek the truth from within'. Constellatie denken, een 'kosmologische' stijl, brengt concepten, concepties en ervaring van de objecten angst en liefde samen. Angst en liefde informeren je (zowel lichamelijk, verstandelijk, talig en mimetisch) tijdens je leven over de (historische gedaante van de) realiteit waarin je je oriënteert door middel van overgeleverde en zelf geproduceerde 'dragende ficties', kortom: met kritisch zelfbewustzijn navigeert in zijn en schijn in een bepaalde alarmfase van economie, cultuur, politiek, gezondheid, klimaat.

In dubbelleven

(1) trekken we mede dankzij reële en fictieve ervaringen van angst en liefde (en uiteraard een heleboel méér) eigen sporen in het Niets, de leegte. Passief en actief maken we voorstellingen van het eigen en een ander leven. Het leven van anderen en van jezelf ontsluit zich alleen maar dankzij voorstellingen van een 'ander' leven. Angst en liefde ervaringen met het 'andere' van de ander, met het verschillende in plaats van het gelijke, zijn belangrijke informanten van die voorstellingen. Die voorstellingen (of beelden) gaan over zijn en schijn tegelijkertijd. We leiden dubbel levens, we hebben alibi's, ze horen bij wat gewoon leven is. We doen dingen met anderen samen die we zelf en alleen niet zouden doen, we zeggen dingen die we niet hoeven te menen, we misleiden, moffelen iets weg of liegen, als het nodig is, maar we beloven aan en geloven ook in anderen of in wat de toekomst brengt. Onze parallelle levens bestaan uit wachten op elkaar en verwachtingen aan elkaar. Ambigüiteit, cognitieve dissonantie én virtuele realiteit liggen in onze natuur. Het dubbel leven van zijn en schijn stelt in staat om verslavingen en andere ongemakken te ontkennen, onzichtbaar te houden of positieve eigenschappen juist heel goed te etaleren. Of om ongeacht de stroom data en algoritmen over ieder afzonderlijk individu te blijven geloven dat wij mensen veel méér zijn dan dat. Te blijven zoeken naar de menselijke maat in dit stadium (antropoceen, immunoceen?).

Dubbellevens

zijn mogelijk omdat iedere mens altijd uit twee bestaat, een fantasie-ik en een reël-ik, privé en publiek. Het fantasie-ik kan een belevingswereld ervaren die louter uit fantasieën bestaat en realiteit kan worden. Het fantasie-ik van Dominique Aury, die eigenlijk Anne Desclos heet, doet vanaf haar jeugd het voorwerk voor wat ze later als Pauline Réage in *Histoire d'O* opschrijft als uitdrukking van haar liefde voor vrouwen én mannen.

Het fantasie-ik zegt ook: er bestaat een beste variant van jezelf die je vooral dóór en bij anderen gereflecteerd ziet. Hoe ze op je reageren, op het beeld dat ze van je krijgen en

teruggeven. In liefdesrelaties maakt dat proces de kern uit van waarom het liefde wordt. Dan ben je voor even of langer de beste tegen gekomen die de ander die je kunt zijn, vergeleken bij wie je nu bent, betekenis geeft én tastbaar maakt. Maar je moet ook weer niet té veel in de eigen veronderstelde 'mythe' gaan geloven, net genoeg. Misschien hoort het schrijven van dagboeken en liefdesbrieven bij het spel van je reële-ik en je fantasie-ik. Bewust woorden geven aan wat je door anderen – ook in je emoties van angst en liefde – gespiegeld hebt gekregen. In elke ontmoeting met een ander – feitelijk of fictie – kun je een betere versie van jezelf als pianospeler, als kunstschilder, als docent, adviseur, onderzoeker, als leidinggevende en medewerker, als moeder of vader, opa en oma, als vriend of vriendin tegenkomen. Daardoor zie je het verschil met je eigen realiteit, je eigen verwerkelijking van dat moment. Ga je opruimen wat je belemmert, dan pak je daarmee tevens de met anderen gedeelde, sociale realiteit aan waar je al mee vol zit. 'Ontkoppeld' ('disengaged', Taylor) of als 'stromend zelf' (Bieri/Mercier) in het realiseren van vrijheid: dat is een zelf te maken keuze.

Bij privé en publiek

kan het ik, in dubbel opzicht, zichzelf zijn en in het andere moet het rollen kunnen spelen. De een lukt het acteren beter dan de ander. De acteur maakt er een vak van, net als de politicus. Emoties en morele oordelen over hoe ver die twee uit elkaar mogen liggen, bepalen hoe goed dat lukt. Literatuur geeft ook voorstellingen van hoe dat publieke leven gevoerd moet worden volgens geldende morele en andere regels. Die met enorme dilemma's gepaard kunnen gaan die de romanpersonages in het verhaal meemaken. Of die worden overtreden, de taboes en verboden, tenminste de conventies. Zoals ieder van ons wel eens wil (en doet).

Literatuur

breidt de voorstellingen uit, biedt naast het reële leven dat in gebaande, vertrouwde paden met erbij passende voorstellingen verloopt, eilanden van ander leven, soms toevluchtsoorden. In verhalen beleef je mogelijkheden via de 'echte' ervaringen van de fictieve personages. En van hen 'hoor' je ook meer van hun innerlijke stem dan in het echte leven met andere mensen. Je verkeert met fictieve personages op een andere voet als zielen die aan elkaar verwant zijn. Als lichamelijke geest met een ziel kun je je voorstellen wel tot een ander leven in staat te zijn. Bij de verzinsels van romanschrijvers heb je concrete beelden: zulke levens zijn mogelijk. Voorbeeld:

Als je zelf geen gepassioneerd vertaler bent en je geliefde geen uitgeversdochter uit Triëst, beleef je nooit wat Simon Leyland in *Das Gewicht der Worte* (Mercier, 2020) beleeft. Door het 'herkennend' lezen van zijn emoties in angst en liefde, in deze roman zelfs óver de laatste grens van de dood heen, beleef je het verhaal werkelijk als een tweede leven, als een ander bestaan. Zo kan literatuur je ook een andere cultuur laten meeleven (Kobe, *De vrouw in het zand*). Of leer je dat kunst via schoonheid in contrast tot de realiteit je in staat stelt tot levende transcendentie en daarmee tot liefhebben van de sterfelijke, beperkte wereld (Camus, *De mens in opstand*, 1951, 2010, 261).

Voor wie de literatuur minder betekenis heeft, maar tekst en muziek des te meer: [Wat is toch die liefde](#) (Alex Roeka): de langst durende leugen, het licht van de wereld of dat vod van de angst?

Dat zijn allemaal 'talen'

waarin de innerlijke stem spreekt, van waarde (ethos) en gevoel (pathos) tot en met concept (logos), geloof en overtuiging. Hoe die er met geheimen, verlangens, narcisme en sublimaties (wat energie kan opleveren om bijvoorbeeld kunst te maken), geluk en lijden en al, uit kan zien. Een krachtbron voor verandering van lelijke werkelijkheid en onwaarachtige schijn, want om het met Watson ('Elementary my dear Watson') te zeggen: 'Man's mind cannot pose a problem that man's mind cannot solve'. Overigens zei Marx hetzelfde maar dan zonder 'mind'.

Slotbeschouwing

Dit essay over angst en liefde in leven en fictie heeft als uitgangspunt het Niets, de leegte. Tegenover het niets staat het alles, dat lange tijd God is genoemd. Ontdaan van een goddelijke betekenis die het zelf een oriëntatie geeft in kennis en moraal, moet de mens als een 'midden' tussen alles en niets daarna zelf zijn standaarden zetten en dat kan onder meer door antropologisch de mens te onderscheiden van al het andere. Dat is uiteraard vragen om onenigheid over wat de mens kenmerkt: is de mens een redelijk dier? een homo loquens, (en valt de taal van handen daar ook onder?), of misschien een homo mimeticus?

Gegeven alle mogelijkheden van het onderscheidende van de mens van al het andere, legt het zelf tussen het Zijn en het Niets sinds Descartes (1596-1650) en Pascal (1623-1662), via Diderot (1713-1784), Hegel (1772-1831) en Heidegger (1889-1976) een lange weg af. De ziel als 'spectateur du théâtre' wordt een lege acteur die alles kan zijn of waarin alles tot absolute idee komt, tot een (zielloos) er-zijn. Toen dat eenmaal zo tot me doordrong, bracht gelukkig toeval me op het spoor van het in de vroeg moderne tijd plaatsvindende dispuut tussen Descartes (nu vaak de kop van jut voor vele soorten filosofie) en Pascal over de passies. Heb ik nou in dit hele project over angst en liefde precies dat gedaan wat Pascal 350 jaar geleden al diagnostiseerde?, vroeg ik me af. Hoe zit dat? Een beknopte toelichting.

In 1659 stelt een Anonymus vast: God bestaat niet. De wereld is eeuwig, de ziel sterfelijk en de hel bestaat niet (Roek, 2017, 1038). Godsvrees maakt plaats voor een nog grotere vrees voor een wereld zonder hem. Door de ontkenning van de Alwetende mag de mens dan wel groter worden, door uitvindingen van telescoop en microscoop verschrompelen mens en aarde tegelijk ook steeds meer. In het universum is de aarde nog slechts een punt, onder Leeuwenhoek's microscoop ontstaat alle leven uit krioelende cellen.

Hoe houdt de menselijke geest zich staande te midden van dergelijke omwentelingen? De 17^e eeuwse wiskundige Pascal bewijst dat de leegte bestaat, en blijft tegelijk ratio en gevoel, weten en geloof scherp van elkaar scheiden en allebei nodig vinden. Wetenschap blijft tot het eindige beperkt, geloof stelt je in staat deel te hebben aan de oneindigheid. Pascal is niet alleen bekend om zijn briljante wetenschappelijke bijdragen (waarschijnlijkheidstheorie, wet van het behoud van druk, rekenmachine etc.) maar ook om zijn Godsweddenschap. Die is

risicoloos. Zet je daar je geld op in, dan heb je het vooruitzicht op een onmetelijke winst, en als God niet blijkt te bestaan verlies je er niks aan. De Godsloochenaar zal echter in geen geval profiteren. Kijk naar de huidige reclame in voetbal, darts etc., daarmee schept Pascal het business model voor de huidige massa gokindustrie – ook hier van God naar ‘gok’.

‘Voor Pascal vormt het zelf () de uitdrukking van een verdorven wil die instemt met de voorstellingen van de verbeelding en zich hierdoor vaak afkeert van het ware en het goede. Met deze benadering keert de auteur van *Les Pensées* zich radicaal tegen de cartesische opvatting van de wil: voor Descartes is de wil immers een absoluut vrij vermogen dat ons tot beeld en gelijkenis van God maakt. Waar Descartes de wil opvat als een universele perfectie die is gericht op het ware en het goede, beschrijft Pascal de wil als een ontregelde kracht die, in samenwerking met de verbeelding, verantwoordelijk is voor leugen, onrust en zelfbedrog. Pascal’s concept van “le moi” verenigt deze drie elementen: het is een imaginair product waarbij de mens zijn eigenlijke conditie verloochent (leugen), er telkens onrustig naar streeft om geluk te bereiken (doorheen verschillende “divertissements”) en tenslotte hoopt als een soort idool bemind te worden door de ander’.
Vandenbussche, *Le moi, idole d'une volonté désarmée. Pascal, critique de la liberté cartésienne* (Leuven, 2019; open access)

In zijn dispuut met Descartes vreest Pascal dat zonder geloof de menselijke wil niet ontsnapt aan het lijden aan een voortdurende onstandvastigheid en onrust. Alles wat aan hem verschijnt zal een onstabiel karakter hebben. De kennis vliegt naar alles wat aandacht trekt (nutteloze kennis) en in de moraal eigent de wil zich allerhande, toevallige en uiteenlopende eigenschappen toe, met het oog op de creatie van een (illusoir) aantrekkelijk zelfbeeld. Alles in het (pascalliaans opgevatte) universum komt uiteindelijk op de inspanning neer te ‘verschijnen’. In die situatie streeft elke mens ernaar om ‘een fictief leven te hebben in de voorstelling van de anderen’. Oorzaak daarvan is dat de van God losgezongen wil onafwendbaar eindigt in eigenliefde. En wie zichzelf tot object van zijn liefde en verlangens maakt, creëert een imaginair zelfbeeld met als doel de erkenning en waardering van de ander. Een gewiekste vorm van zelfbedrog, want alle kwaliteiten waaruit het zelf zichzelf samenstelt, zijn volstrekt toevallig,

vergankelijk en getuigen slechts van ijdelheid (Vandenbussche⁴⁰, 2015, 237).

Er is een reden voor onze onophoudelijke behoefte aan schijn productie, waarin we anderen die ook van iets losgezongen zijn, nadoen en zelf actief moeten meedoen aan het produceren van imaginaire zelfbeelden.

Als je nou met Pascal mee gaat in de idee dat het onverstandig is om niet meer in iets te geloven, en in een tijd leeft waarin je dat niet meer God hoeft te noemen, is daar plaats voor een invulling met iets. Dat wel met jou te maken heeft, wat je zelf ook moet kunnen produceren, maar wat – wil het werken – ook iets moet zijn dat met anderen deelbaar is.

Iets dat de dialectiek mogelijk maakt van ‘inkeping in en uitsnede uit’, ‘zijn’ en ‘schijnen’. Dan komt het vooral aan op je oordeelsvermogen in de systemen waarin je deelneemt aan

⁴⁰ Hanna Vandenbussche (1987), is naast filosoof ook nog olympisch atleet en (lange afstands) loper op de baan, de weg en op de cross. Dus alleen al daar om (zelfs de door haar gelopen tijden zijn vergelijkbaar met die van mezelf, ooit). Liefde voor lopen en liefde voor wijsheid, wat zegt dat?

werelden van zijn en schijn. Oordeelsvermogen over vorm en inhoud van beide. Wie dat nalaat wordt volledig – en niet partieel, zoals ieder – bespeelbaar.

Nu komen we in de buurt van conclusies. Door het uitdiepen van angst en liefde ervaringen is het oordeelsvermogen in weten en ‘geloof’ geëvalueerd. Kijk maar naar mijn typering van die emoties in de zeven kernpunten, naar hoe ze ‘werken’ als het omgaan met het andere in en door een cultureel en maatschappelijk bepaalde, in lichaam, taal en bewustzijn deels gecodeerde, tijd van leven tussen geboorte en dood. Emoties die beide door fictie en door echte contacten met andere mensen net zo ontwikkelbaar zijn als het weten en het verstand. Waarbij het geloof niet meer God heet, maar vrijheid.

Biografisch gezien komt de vrees dempende én versterkende liefde van God (of Maria, als menselijke moederliefde) via het gezin in mijn innerlijke stem terecht. Mijn verstandelijke capaciteiten zijn op tijd via levenslange verbintenissen met anderen voldoende gestimuleerd om het weten zelf ook als vorm van angstreductie – door het rationeel, objectief kunnen leren kennen van het andere zoals het schijnt en is – zien. Door het inhaken op ‘geestelijke duurzame, betekenisvolle lijnen’ in het kritische existentiedenken over zijn en (verkeerde) schijn, over de fundamentele waarde van vrijheid en verandering, door het niet conceptuele niet louter te identificeren met het begrip (mimesis⁴¹), blijft een vorm van geloof, van transcendentie van het bestaande (ook door middel van de vorm en inhoud van emoties) mogelijk. Juist angst en liefde zijn nog onbepaalde gevoelige gedachten die je helpen bij de oriëntering in wat je doet en laat. In mijn leven spelen ze die rol zeker en nu, als dit project op zijn einde loopt, op een gereflecteerde manier. Ik verrijk er mijn narratieve identiteit mee, kan voor- en achteruit ‘waarderend’ kennis en gevoel ‘betekenen’.

Eerder kwam *Academy Street* (Costello, 2014) al ter sprake. Ik weet nu beter dan eerder waarom bepaalde passages in dat boek over het leven van Tess zo’n indruk op me maken. Waardoor ik als lezer nog meer ontzag krijg voor het meesterschap van haar schrijven. Als voorbeeld daarvan twee passages. In de eerste passage overbrugt Costello met een paar woorden een afstand én maakt ze geluk voelbaar: het moment dat Tess als kind nog thuis in Ierland haar spraak terug krijgt. Tess wordt stom nadat ze van haar vader op haar kop krijgt omdat ze schapen niet tegenhoudt die vervolgens ontsnappen. Als iedereen gewend geraakt is aan haar zwijgen, komt haar stem terug wanneer ze zich in een schuur ergens aan stoot. Haar zus, die net het huis uitkomt en dat nog niet weet, ziet uit de verte hoe Tess haar plezier uitschreeuwt. ‘Tess waves, calls out, and Claire begins to run, the morning sun on her back’ (2014, 35).

⁴¹ Hadikoesoemo (2019) behandelt mimesis in de toneelwereld, via Lacoue-Labarthes interpretatie van mimesis en de ‘lege acteur’ bij Diderot. Het door actieve mimesis kunnen fungeren als ‘voertuig’ van vele ficties is een pluspunt: wat erdoor ontregeld wordt maakt duidelijk dat het onmogelijk is om niet te handelen, te schrijven, te scheppen. Zoiets laat Gray Lanark en diens dubbelfiguur Thaw in een dubbel leven in parallellen van realiteit en fictie doen. Maar juist als onheilsvoorspelling, Spengler is er niks bij. Thaw verbeeldt de neurotische infrastructuur die in de muren zit van Lanarks realiteit. Thaw is niet tot liefde in staat, de maatschappij waarin Lanark leeft stort in elkaar door gebrek aan liefde. Angst regeert en wordt gebruikt om te regeren, de zon is overal verduisterd. Gray maakt door zijn ‘plagiaat’ strategie en door een ontmoeting van de hoofdpersoon met de auteur in de roman, de lezer zelfs duidelijk welke duurzame geestelijke, betekenisvolle lijnen hij voortzet.

Bij deze liefde hoor je Aznavour zingen wat
vrouwen en mannen kunnen lijden aan liefde

Je veux te dire Adieu

Et puisque sur sa couche tu nies mon existence
En oubliant mon nom pour mieux crier le sien
Que tu mords dans sa vie pour tisser ta jouissance
En lui disant ces mots que je croyais les miens
Blessé dans mon cœur même
Et parce que je t'aime
Je veux te dire adieu

Charles Aznavour, Gilbert Becaud

(bevriest) in passiviteit omdat er geen enkel uitzicht is op de instemming die ze gewend is eerst te moeten krijgen van God, van haar vader en moeder die over haar schouder meekijken met alles wat ze denkt en doet. Haar gebrek aan moed, al haar hele leven lang, heeft met het gewicht van de instemming van die anderen te maken. 'It was not this alone she suffered from now, but terror, and a complete paralysis of the soul' (2014, 89).

Productie van schijn is nodig om in de buurt te komen van de realiteit. Daarin stikt het toch al van de schijn. Waar eerst God en geloof was vult o.a. literatuur het open gat in het bestaan. Als overbrugging tussen 1^e persoons ervaring en de realiteit weeft o.a. literatuur voorstellingen van het bestaan door de alledaagse praktijk waarin mensen, dingen en ideeën bij elkaar komen. De realiteit van 'wij mensen' of van 'wereld' bestaat niet onafhankelijk van elkaar en ook niet zonder de verhaalde, geproduceerde schijn (in gradaties van sterk tot zwak). Denken – thematiseren, explicatie – of zelfbewustzijn 'doet' dat en heeft daarmee de mogelijkheid om zelfkritisch te blijven in het gebruik van concepties, concepten en ervaringen (of verwaarlozing daarvan evenals van zelfbepaling). Aan de verbeelding over hoe het met het andere, de ander gaat - vrijheid, met eigen stem kunnen spreken met de ander, een eigen ruimte in te nemen - ontleent het zelfbewustzijn een besef van waarde en waarachtigheid: zonder denken geen moraal.

Cultureel gezien verdween bij mij de katholieke codering dat het bestaan van zekerheden voorziet en verdween daarmee die leefwereld en zijn vanzelfsprekendheden. Vanaf het lezen van Lampo, Camus en anderen lift mijn keuze van 'nieuwe' zekerheden mee op literair verwoorde 'goede ongelovige katholieke' ideeën. Existentiële invullingen van het op zich afschrikwekkende Niets zijn in dubbel opzicht functioneel. Daarmee erken je niet alleen al het leven en haar diepste angst voor ultieme betekenisloosheid, maar neem je tevens verantwoordelijkheid op je in alle kwesties die van waarde zijn in mens-zijn. Ook over de 'onbepaalbare' emoties angst en liefde biedt zulke literatuur ideeën, voorstellingen. Ze zijn met anderen gedeelde overtuigingen (systemen), in een andere 'geest'.

Een stap dieper op conceptieniveau, zijn in de 'duurzame geestelijke, betekenisvolle lijnen' die ik in angst en liefde in leven en fictie volg trekken te herkennen van de romantische orde (Doorman, 2004). Verbeelding en haar tegenhanger ironie hebben daarin kernfuncties. De romantische orde is de afgelopen 200 jaar steeds zelfbewuster geworden. Binnen die orde scheppen mensen, zonder een God als Schepper, tussen eigen begrenzingen en

In de tweede passage is ze rond haar 25^e in New York ongewenst zwanger van een man die ze met heel haar wezen in ultra korte tijd leert kennen. () 'this certain love is melting me', (85), ze ziet hem zoals hij 'is', maar misschien wil hij dat juist wel achter zich laten, en is dat de kiem van het drama. In het ziekenhuis waar ze werkt, het is begin jaren '60, Kennedy is net vermoord, zou ze best mogelijkheden hebben om iets aan de zwangerschap te doen. Maar ze vervalt

grensoverschrijdingen alle dimensies van hun bestaan. In de romantische orde ontstaan nieuwe onderscheidingen over zelf, ander en wereld, over cultuur, politiek, wetenschap, kunst, religie en moraal. '() de Verlichting kreeg met de romantiek pas werkelijk gestalte' en door zich steeds verder te keren tegen de romantiek werd wetenschap juist romantischer 'omdat zulke reflectie zelf op een romantische tweespalt berust' (idem, 111). In zijn reconstructie van subject en zijn authenticiteit in die romantische orde, laat Doorman overtuigend zien hoe het verdeelde zelf (36) voortdurend bezig is in en door *het andere* te worden wie hij is (dubbelleven). Tot zo ver de romantische orde als betekenis horizon.

In het besef nog andere delen van die horizon volledig onbesproken te laten. Denk aan het etnocentrische karakter van die horizon (liefde in Afrikaanse of Aziatische romans ontbreken in het essay), aan de fricties tussen het systeem aarde en het systeem mens in het Antropoceen, aan ervaringen van angst en liefde in cyberspace, als een tweede 'huid' (zie *The Game* van Barrico) etc. Net als wat geloof nog wel betekent voor massa's mensen, los van de keuzemogelijkheden uit wat dan de 'enige, ware Goddelijke gedaante' wordt genoemd (Inshallah, Namasté, enzovoort), al dan niet hier op aarde door een geestelijke of politieke leider vertegenwoordigd.

Biografisch gezien komt de vrees dempende én versterkende liefde van God (of Maria, als menselijke moederliefde) via het gezin in mijn innerlijke stem terecht en zijn mijn lichamelijke en verstandelijke capaciteiten op tijd via levenslange verbintenissen met anderen voldoende gestimuleerd. De leercurve staat niet stil, noch de ervaringen.

Op grond daarvan zie ik nu in dat niet alleen de 'existentiële' invullingen maar ook het streven te willen 'weten' zelf vormen van angstreductie zijn – door het rationeel, objectief kunnen leren kennen van het andere zoals het schijnt en is – te vinden.

Door in te haken op 'geestelijke duurzame, betekenisvolle lijnen' in het kritische existentie-denken:

- over zijn en (verkeerde) schijn,
- over de fundamentele waarde van vrijheid en verandering,
- door het niet conceptuele niet louter conceptueel te identificeren en
- gebruik te maken van mimesis [\[3\]](#)

blijft een vorm van geloof, van transcendentie van het bestaande (ook door middel van de vorm en inhoud van emoties) mogelijk. Juist angst en liefde zijn nog onbepaalde gevoelige gedachten die je helpen bij de oriëntering in wat je doet en laat met anderen, vooral op het punt waar ze van jou verschillen. In mijn leven spelen angst en liefde die rol zeker en nu, als dit project op zijn einde loopt, op een gereflecteerde manier. Ik verrijk er mijn narratieve identiteit voor de komende jaren mee, kan voor- en achteruit 'waardierend' zowel kennis als angst en liefde 'betekenen'.

Nadenkend over filosofische uitgangspunten als die van Adorno zie ik de mogelijke relatie met mijn meest fundamentele angst namelijk die voor het onbekende. Die angst versterkt de neiging om het onbekende gelijk te maken aan wat je al kent (angstreductie). Iets wat

grondeloos of objectloos is een grond (het gelijke) of een object (of theoretisch begrip) te geven en daar dan erbij horende redeneerbehandelingen (van wie dan ook) op toe te passen. De niet identificerende filosofische houding dwingt mij om die angst te accepteren omwille van wat 'werkelijk' is. In het besef van het gevaar iets toch niet te kunnen aanzien als wat 'werkelijk' is. De prijs die je moet durven betalen is een té grote mate van irrealisme, van een mogelijk gevaarlijke vlucht in het slechts fictieve. Gelukkig is de angst voor werkelijkheidsverlies (of waandenkbeelden) nóg groter dan de angst om het onbekende dan maar recht in de bek kijken. Kortom: dit naar filosofische houding overgenomen uitgangspunt bevrijdt mij van die uit de basisangst voortkomende neiging tot conceptuele identificering van het 'andere' én maakt mij realistischer dan ik (uit angst voor het onbekende) vanuit mezelf ben. Die filosofische houding voorkomt dat de basisangst voor het onbekende dominant is bij het bepalen van wat 'werkelijk' is.

Dit filosofisch uitgangspunt om 'door de mazen van het conceptuele net' te blijven kijken (ondanks de angst) en dáár door realistisch te zijn, lijkt opvallend op wat liefde 'doet': liefde als doorlopend experiment met het andere van de ander. Liefde 'werkt' alleen als het open staat voor wat het zelf niet is: open naar wereld en toekomst.

Wij zijn fictionele wezens. Wij leven in beelden, voorstellingen over onszelf, de anderen en de wereld. Een zin scheppende opdracht daarin is het om tot zoveel mogelijk ware, waarachtige beelden te komen, gezien je context, je tijdperk. Daardoor vermijd je louter narcistisch en cynisch te bestaan. Zoals fictie helpt bij het ontdekken van mogelijkheden, helpt natuurlijk ook een van ons onafhankelijke werkelijkheid bij het construeren van ware beelden. Dat vergt metafysische moed en een flinke dosis scepsis ten aanzien van bedenksels en verzinsels van jezelf en van anderen. De in de tijd als cultuur overgeleverde verzinsels die we beter niet kunnen vergeten filteren we eruit, bewaren we en geven we door. De verzinsels die niet meer als dragende ficties voldoen, vervangen we door betere. In het omgaan met verzinsels, de blijvende en de niet meer functionerende, oefen je op ironische wijze je vrijheid (zelfbepaling met zelfbewustzijn) uit. Terwijl je je 'zelf' ontwikkelt in je relaties met anderen, tot die door de dood ophoudt. Als dat al zo is.

Noten

[1] 22 januari 2021. Ander toeval: op 15 januari zag ik ook voor het eerst de trailer van de film 'Doubles Vies' uit 2018. Met Binoche. Later die avond hele film bekeken. 'Nouvelle nouvelle vague' poging met veel 'intellectuele' gesprekken over boeken, schrijvers, 'tekst' door mensen die in de transformatie van uitgeverswereld naar digitale mediawereld zitten. Hun affaires in een 'post-truth' realiteit. Halverwege had ik genoeg gezien. Zie ook Sternstunde Philosophie, SRF Kultur, 'Doppelleben. Der Reiz des Geheimen', 4-11-2019. En de aflevering 'Doppelleben' (2002) van SOKO Leipzig. Die serie loopt nog steeds, sommige acteurs doen al bijna 400 afleveringen mee.

(2) Hanna Vandenbussche (uit 1987) is gepromoveerd filosoof én olympisch atleet, (lange afstands) looper op de baan, de weg en de cross. Dus alleen al daar om (en een beetje omdat

haar persoonlijke records vergelijkbaar zijn met die van mezelf, ooit). Nussbaum loopt ook elke dag, overal. Liefde voor lopen en liefde voor wijsheid, wat zegt dat?

[3] Hadikoesoemo (2019) behandelt mimesis in de toneelwereld, via Lacoue-Labarthes interpretatie van mimesis en de 'lege acteur' bij Diderot. Het door actieve mimesis kunnen fungeren als 'voertuig' van vele ficties is een pluspunt: wat erdoor ontregeld wordt maakt duidelijk dat het onmogelijk is om niet te handelen, te schrijven, te scheppen.

Zoiets laat Alasdair Gray hoofdpersoon Lanark en diens dubbelfiguur Thaw in een dubbel leven in parallellen van realiteit en fictie doen. Maar juist als onheilsvoorspelling, Spengler is er niks bij. In de roman *Lanark* (1981) verbeeldt Thaw de neurotische infrastructuur 'in de muren' van Lanarks realiteit. Thaw is niet tot liefde in staat, de maatschappij waarin Lanark leeft stort in elkaar door gebrek aan liefde. Angst regeert en wordt gebruikt om de vrijheid van mensen te onderdrukken, de zon is overal verduisterd. Door zijn opgebiechte 'plagiaat' strategie en door een ontmoeting van hoofdpersoon en auteur legt Gray vele 'duurzame geestelijke, betekenisvolle lijnen' bloot.

Een soort persoonlijke afsluiting

Literatoren als Aury, Palmen, Costello gebruiken door hun talent en emotioneel, talig en qua ‘explicatie’ (Bertram) grotere motor, hun innerlijke stem om daarmee nieuwe literaire zekerheden – over emoties als angst en liefde - in literaire taal te formuleren. Maakt de lezer die tot rotsvaste dogma’s (ideologie) of tot met en in je leven met ervaringen ‘meereizende betekenissen’?

In het onbepaalbare van angst en liefde zit de dynamiek van discursiviteit en non discursiviteit (Stokhof, 2016). Volgens Pott (1992, 155) ontberen ze een reconstrueerbare rationaliteit. Ze kunnen niet zoals andere emoties tot verantwoording worden geroepen, er zijn geen bevredigende redenen voor te geven. Uiteindelijk lukt dat Hacker (2018), die de mythe negeert, ook niet. Verder zijn angst en liefde emotie én sociale praktijk (Sadler, 2018, 16): ‘How we think about love, the norms for love, and our ideas about love, including popular ideas about love as an emotion, constitute the social practice of love.’

Fictie (literatuur) heeft het vermogen om emoties als angst en liefde indrukwekkend uit te drukken. Let op dat woord indrukwekkend en op het werkwoord uitdrukken. Indrukwekkend waarin? Bijvoorbeeld bij het lezen van een roman drukken woorden van een auteur over angst en liefde zich diep (het ‘wekkend’ is een ‘ontzag’ wekkend) in de ervaring van die lezer.

Een indrukwekkend voorbeeld is hoofdstuk 15 (267-282) van *Julia*, het derde deel uit de romancyclus *De eeuw van Dudok* van Otto de Kat. In 1958 gaat Chris Dudok voor het eerst terug naar Duitsland, waar hij vlak vóór de oorlog een bijzondere romance met tragische afloop heeft beleefd met Julia. Dan maakt hij mee dat brute bruinhemden door het in de economische en politieke crisis aangetaste sociale weefsel heen breken. Zij zaaien angst in de straten, winkels, cafés en fabrieken. Geweld van de kristalnacht wordt meegemaakt maar de volgende dag gaat alles weer zijn normale gang en lijkt het veilig. Tegen dat klimaat is geen liefde opgewassen en dwingt twee bijzondere mensen al aan het begin van hun relatie tot een afscheid. Daar verliest hij zijn ziel, zal zijn vrouw later op haar sterfbed tegen haar voormalige minnaar en enige vriend van Chris zeggen. De drie woorden drift, volharding en verlangen kenmerken zijn bestaan. De lezer kent Chris’ leven in retrospectief vanaf het moment dat hij daaraan een einde heeft gemaakt. Geheel verzonken in de pointillistische stijl van de Kat, in dat staccato ritme en de inkleuringen van het hele milieu waarin Chris leeft, worden in hoofdstuk 15 de woorden indrukwekkend omdat zich voor de lezer dan pas het diepst tragische van die romance tussen Chris en Julia voltrekt.

In zo’n geslaagde passage komen twee activiteiten op bijzondere wijze samen. De lezer in wie woorden indruk kunnen wekken en de auteur die fictief met woorden de uitdrukking weet te geven die de lezer, zou die zelf schrijver zijn, eraan zou willen geven. De activiteiten van lezer en auteur verenigen zich zogezegd in deze specifieke literaire wijze van spreken.

Die literaire wijze van spreken is te onderzoeken aan de hand van het aantal mensen die dit lezen en het aantal dat zo’n passage als indrukwekkend ervaart. Wat veel moeilijker te achterhalen valt, is hoe het indrukwekkende bij elke lezer afzonderlijk een unieke ervaring is – door de biografie, door de ervaring als lezer, door persoonskenmerken. Een lezer met een somatiserend karakter reageert anders dan een met een hang naar gevaar en avontuur.

De fictieve werken die mijn fantasie verrijkt hebben op het terrein van de emoties angst en liefde zijn bekend. '() fictieve karakters uit de boeken die ze had gelezen, met wie ze soms op intiemere voet verkeerde dan met haar vrienden' (de Kat, *De eeuw van Dudok*, 506)

In dubbellevens van reëel-ik en fantasie-ik, speelt fictie met betrekking tot emoties als angst en liefde de rol van 'vertaler' van niet discursieve inhoud naar discursieve inhoud. Hoe voorlopig dan ook, bewaart fictie de conceptie van een ziel die de stuurman is in je afstemming op de werkelijkheid (natuur en de anderen). Die je eraan herinnert wat waarachtig zijn betekent in je eigen leven en in dat van met anderen gedeelde leven. Psugagōgia. Omdat we emoties van angst en liefde blijven ervaren tijdens het voortdurende leven, blijven we ook daarbij 'passende' fictie (her)lezen. Zo kun je het op een indirecte manier, via fictieve ervaringen van angst en liefde, over je reële ervaringen hebben als uitingen van reëel-ik en fantasie-ik.

Eindnoot

ⁱ Hackers grammaticale benadering (en die van Wittgenstein) begint bij een analyse van de conceptuele fouten die gemaakt worden in sinds Descartes en Kant gangbare benaderingen van de menselijke geest (het redelijke dier). Daar biedt de grammaticale benadering, vertrekkend vanuit het unieke kenmerk van de mens als *homo loquens*, als taal gebruikend wezen, een alternatief voor.

Nou zitten ze aan de kant van de mind traditie (bewustzijn als cognitief apparaat, intentionaliteit) zowel aan de analytische als aan de fenomenologische kant ook niet stil (er is zelfs convergentie van analytische en fenomenologische benaderingen). Binnen die traditie gaat bijvoorbeeld Hanna (*Cognition, Content, and the A Priori*, 2015) zelfs helemaal terug naar Kant voor fundamentele vernieuwing van een gecombineerde philosophy of mind én theory of knowledge.

p. 28:

The thesis of Non-Conceptualism about mental content says that not all mental contents in the intentional or representational acts or states of minded animals are necessarily or constitutively determined by their conceptual capacities, and that at least some mental contents are necessarily or constitutively determined by their non-conceptual capacities.

Non-Conceptualism is sometimes, but not always, combined with the further thesis that non-conceptual capacities and contents can be shared by rational human animals, non-rational human minded animals (and in particular, infants), and non-human minded animals alike. But in any case, Non-Conceptualism is directly opposed to the thesis of Conceptualism about mental content, which says that all mental contents are necessarily or constitutively determined by minded animals' conceptual capacities.

Conceptualism is also sometimes, but not always, combined with the further thesis that the psychological acts or states of infants and non-human minded animals lack mental content. In a nutshell, Non-Conceptualism says that our cognitive access to the targets of our intentionality is neither always nor necessarily mediated by concepts, nor sufficiently determined or constituted by concepts, and therefore that our cognitive access to the targets of our intentionality is sometimes wholly unmediated by concepts, or altogether concept-free, which is the autonomy of non-conceptual content; by sharp contrast, Conceptualism says that our cognitive access to the targets of our intentionality is always and necessarily mediated by concepts, and indeed also sufficiently determined or constituted by concepts. The cognitive capacities generating and supporting non-conceptual content are consciousness-based, perceptual, imaginal, and more generally characteristic of human

sensibility. On the other hand, the cognitive capacities generating and supporting conceptual content are self-consciousness-based, judgmental or propositional, logical, and more generally characteristic of human discursivity (i.e., human linguistic and intellectual activity). Here, then, is the fundamental philosophical question that is being asked in the debate about non-conceptual content: Can we, do we, and must we, at least sometimes, and in a minimally basic way, cognitively encounter other things and ourselves directly and non-discursively, hence non-intellectually or sensibly (NonConceptualism), or must we always cognitively encounter them only within the framework of discursive rationality, hence only intellectually or discursively (Conceptualism)? Are we, as rational animals, essentially different from other kinds of animals (Conceptualism), or do we share at least some minimally basic mental capacities with all minded animals (Non-Conceptualism)?

Or even more simply put: Is a thoroughly intellectualist and “discursivity first” view of the rational human mind (Conceptualism) correct; or by sharp contrast is a non-intellectualist and “sensibility first” view of the rational human mind (Non-Conceptualism) correct? In this chapter and throughout the rest of the book, I want to argue that the “sensibility first” view is the correct one.

Vanuit Adorno, het begrijpen van het andere, als het niet identieke en conceptloze, is dit ook een andere benadering, die zich wel op ‘dezelfde’ problematiek richt